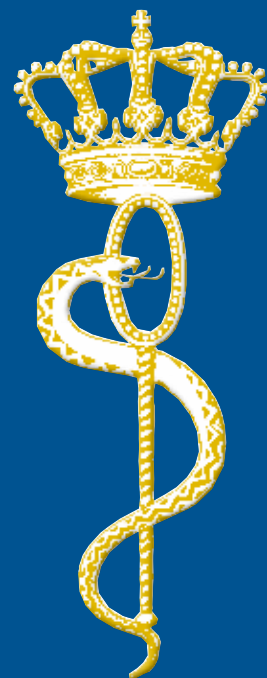

NEDERLANDS MILITAIR GENEESKUNDIG TIJDSCHRIFT

VERSCHIJNT TWEEMAANDELIJKS
78e JAARGANG
JANUARI 2025 - NR. 1

MINISTERIE VAN DEFENSIE - DEFENSIE GEZONDHEIDSZORG ORGANISATIE

NEDERLANDS MILITAIR GENEESKUNDIG TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door het Ministerie van Defensie
onder verantwoordelijkheid van de
Commandant
Defensie Gezondheidszorg Organisatie

HOOFDREDACTEUR

H. van der Wal
kolonel MHBA MHA EMSD

EINDREDACTEUR

A.H.M. de Bok
luitenant ter zee van administratie der
tweede klasse oudste categorie b.d.

LEDEN VAN DE REDACTIE

P.C. van Heereveld
majoor-tandarts
Dr. D.G.A. Knotnerus-Janssen
majoor-apotheker
Drs. E. Mol
Sr. Adv. Arbeid en Gezondheid
E.G.J. Onnouw
kolonel-vliegerarts
N.R. van der Struijs
kapitein ter zee-arts
Prof. dr. H.G.J.M. Vermetten
kolonel-arts b.d.
Prof. dr. W.O. Zimmermann
luitenant-kolonel-arts

ADMINISTRATIE

mr. R.G.P.A. Sondeijker
secretaris/redacteur NMGT
Postbus 90701, 2509 LS 's-Gravenhage
Telefoon +31629548264
E-mailadres:
nmgt@mindef.nl

AANMELDEN ABONNEMENT

Stuur uw NAW-gegevens en e-mailadres
waarop u het NMGT wenst te ontvangen
naar de secretaris NMGT, nmgt@mindef.nl,
o.v.v. 'aanmelden abonnement NMGT'.

VOORBEHOUD

Plaatsing van een artikel in dit tijdschrift houdt niet in,
dat de inzichten van de schrijver worden gedeeld door
de Commandant Defensie Gezondheidszorg Organisatie
en de redactie.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie
van dit tijdschrift.

NETHERLANDS MILITARY MEDICAL REVIEW

Edited under the responsibility of the
Commander Defence Health Care Organisation
Postbox 90701, 2509 LS The Hague
(The Netherlands)

All rights reserved
ISSN 0369-4844

Van de redactie:

Voorwoord	3
Introductie nieuwe secretaris/redacteur NMGT	4
Aanmelden voor abonnement NMGT	56
Wenken voor inzenders van kopij	57

Van de Inspectie Militaire Gezondheidszorg:

Column januari 2025	5
---------------------------	---

Van de Commandant Defensie Gezondheidszorg Organisatie:

Nieuwsbrief DGO, november en december 2024	47
--	----

Oorspronkelijke artikelen:

De zoektocht naar vluchtige organische stoffen in de adem als biomarkers voor pulmonale zuurstoftoxiciteit bij duikers Samenvatting en toelichting proefschrift <i>door luitenant ter zee-arts der eerste klasse dr. F.J.M. de Jong</i>	6
De loteling van Hendrik Conscience en het meisje met 'glinsterende blauwe oogen' Een internationaal topwerk waarin emancipatie van de vrouw, romantische liefde en militaire geneeskunde zijn vervlochten ter verheffing van het Vlaams <i>door drs. M.M. Portegies</i>	10

CONTENTS

VOLUME 78 – JANUARY 2025 – ISSUE 1

From the editor:

Foreword	3
Introduction new secretary/editor Netherlands Military Medical Review	4
Subscription Netherlands Military Medical Review	56
Notices to authors	57

From the Military Health Care Inspectorate:

Column January 2025	5
---------------------------	---

From the Commander of the Defence Health Care Organisation:

Newsletter Defence Health Care Organisation, November and December 2024	47
---	----

Original contributions:

The search for volatile organic compounds in breath as biomarkers for pulmonary oxygen toxicity in divers Summary and explanation of the thesis <i>by Surgeon Lieutenant Commander (R. Neth. Navy res.) F.J.M. de Jong PhD</i>	6
The conscript by Hendrik Conscience and the girl with 'glittering blue eyes' An international masterpiece in which women's emancipation, romantic love and military medicine are intertwined in order to elevate the Flemish language <i>by M.M. Portegies MA</i>	10

VOORPAGINA

Luitenant ter zee-arts der eerste klasse dr. F.J.M. de Jong, duikerarts,
verdedigde op 25 september 2024 zijn proefschrift over zuurstofschade
bij duikers. In deze aflevering een samenvatting van het proefschrift.

Foto: cover proefschrift, ministerie van Defensie.

Voorwoord

Beste lezers,

Het nieuwe jaar 2025 heeft zijn intrede gedaan en daarmee is het voorbije jaar afgesloten. Namens de redactie van het NMGT wens ik u een voorspoedig 2025 toe met veel geluk en gezondheid! Als bureauredactie kijken we in het nieuwe jaar uit naar wederom een groot aanbod van interessante en lezenswaardige artikelen voor het NMGT. In de afgelopen jaren heeft ons blad de nodige bijdragen van hoog niveau mogen verwelkomen en hopen dat deze trend zich ook dit jaar mag voortzetten.

In de laatste uitgave van vorig jaar hebben we uitgebreid aandacht besteed aan het vertrek van de secretaris, majoor b.d. A. Sondeijker en redactielid kapitein-luitenant ter zee-arts b.d. R. Sanches. Beiden wil ik nogmaals danken voor hun jarenlange inzet voor het NMGT en wens hen alle goeds toe voor de toekomst.

Inmiddels is per 1 januari 2025 de nieuwe secretaris, te weten de heer mr. R.G.P.A. Sondeijker, aangetreden. Met hem is het NMGT versterkt met een ervaren medewerker die zijn sporen in Nederland en het buitenland heeft verdiend bij onder meer de Europese Unie en Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa, Maastricht University en het ministerie van Justitie en Veiligheid. Ik wil de nieuwe secretaris feliciteren met zijn benoeming en wens hem veel succes toe in deze functie van ons mooie blad.

Graag neem ik u mee naar de inhoud van deze eerste uitgave van 2025. Van luitenant ter zee-arts der eerste klasse dr. F.J.M. de Jong treft u een verkorte weergave aan van zijn proefschrift dat hij met succes heeft verdedigd aan de Universiteit van Amsterdam op 25 september 2024. Het proefschrift onderzoekt zuurstofschade aan de longen die ontstaat na langdurige blootstelling aan hoge zuurstofdrukken, zoals bij duiken en behandelingen in hyperbare kamers. Het richt zich op het identificeren van vluchtige organische componenten (VOCs) in uitgeademde lucht die wijzen op deze schade. In de studie werden verschillende VOCs gevonden na blootstelling aan specifieke behandelmethodeën en deze resultaten werden samengevoegd in een database genaamd de 'VAPOR-library'. Verder onderzoek bij marineduikers en longcellen bevestigde de aanwezigheid van soortgelijke VOCs. Hoewel meerdere VOCs werden geïdentificeerd, is de definitieve signaalstof voor zuurstofvergiftiging nog niet vastgesteld, wat wijst op de noodzaak van verder onderzoek.

Van historicus drs. Marcel Portegies, die al verscheidene interessante publicaties in het NMGT op zijn naam heeft staan, hebben we een lezenswaardige bijdrage mogen ontvangen over een van de boeken van de Vlaamse schrijver Hendrik Conscience, te weten 'De loteling'. U zult bij lezing van het artikel ongetwijfeld opmerken dat het qua inhoud en opzet afwijkt van het gebruikelijke stramien van artikelen die wij plaatsen. Desalniettemin heeft de bureauredactie unaniem gemeend voornoemd artikel te plaatsen aangezien hierin een breed scala aan thema's de revue passeert. Naast zaken als historie, romantiek, emancipatie, wordt eveneens uitgebreid aandacht besteed aan de militaire geneeskunde, waarbij Marcel Portegies een link weet te leggen tussen het verleden en het heden. Vorengenoemd boek van Hendrik Conscience is geschreven in 1849 en een jaar later gepubliceerd en vertelt het verhaal van Jan en Trien, twee arme jongeren uit de Antwerpse Kempen. Jan wordt in 1834 ingeloot voor het Belgische leger, maar raakt na enige tijd blind door een oogziekte. Trien reist vervolgens naar Venlo om hem terug te halen. Dankzij een officier wordt één van Jans ogen genezen. Vijftien jaar later zijn Jan en Trien getrouwd en hebben zij kinderen. Het boek speelt zich af tegen de achtergrond van de val van Napoleon en de latere scheiding van België en Nederland. Conscience schreef het boek om de Nederlandse taal en Vlaamse identiteit te verdedigen en benoemt zaken als solidariteit en vrouwenemancipatie.

Ik wens u veel leesplezier,

*De Hoofdredacteur NMGT
Kolonel H. van der Wal
MHBA MHA EMSD*

Introductie nieuwe secretaris/redacteur NMGT

Beste lezers,

Allereerst wens ik u een goed en voorspoedig 2025. Ik hoop dat het een jaar vol geluk en gezondheid voor u mag worden.

Per 1 januari 2025 ben ik aangesteld als secretaris tevens redacteur van het Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift (NMGT). Het is een bijzondere eer om bij dit mooie en oude tijdschrift betrokken te zijn.

Ofschoon ik geen militaire achtergrond heb, heb ik wel een grote affiniteit met de krijgsmacht. Ik kom uit een militair gezin (mijn vader was officier bij de Geneeskundige Troepen) en ben als kind in de buurt van legerplaatsen opgegroeid. Verder heb ik tijdens mijn werkzame leven zowel in Nederland als in het buitenland (Turkije, Angola, Rwanda en Kosovo) veelvuldig samengewerkt met militairen uit verschillende landen.

Ik ben jurist en heb mijn studie rechten aan Maastricht University gedaan (Nederlands Recht en Internationaal en Europees Recht).

Mijn specialisaties zijn internationaal strafrecht, vluchtelingen- en migratierecht en de bestrijding van mensenhandel. Ik ben in diverse functies (afdelingshoofd, programmamanager en adviseur) werkzaam geweest voor het Nederlandse ministerie van Justitie en Veiligheid, de Verenigde Naties, Europese Unie en Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa. Gedurende vele jaren heb ik in het buitenland gewoond en gewerkt onder meer in Albanië, Kosovo, Guinea Conakry, Libanon, Turkije, Angola, Rwanda en Caribisch Nederland.

Momenteel ben ik is als PhD-onderzoeker verbonden aan Maastricht University (vakgroep Strafrecht en Criminologie/vakgroep Familierecht/Europees en Islamitisch recht) en hoop dit jaar te promoveren op het onderwerp 'Early Marriages among Syrian refugees in the European Union'.

Ik ben op 1 december 1963 geboren te Amersfoort. Sinds 1 september 2024 ben ik woonachtig in Maastricht. Ik heb een partner, zij is werkzaam als gezondheidszorgpsycholoog in het Maastricht UMC+, en een zoon van 25 en een dochter van 23 jaar.

In mijn vrije tijd doe ik aan wielrennen en fitness. Mijn hobby's zijn reizen, lezen, internationale politiek en geschiedenis. Ik ben zeer geïnteresseerd in krijgsgeschiedenis (17e eeuw tot heden), koloniale geschiedenis (onder meer Nederland, Engeland en Portugal) en de Trans-Atlantische slavernij. Daarnaast heb ik een passie voor alles wat met het Romeinse Rijk van doen heeft.

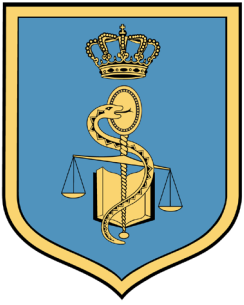
Ik kijk uit naar de verdere samenwerking met iedereen die direct of indirect betrokken is bij het NMGT!

mr. Richard Sondejker
Secretaris/redacteur NMGT

Gezondheidsbescherming

Column IMG januari 2025

'Do no further harm' is een bekende slogan in de gezondheidszorg. Dat geldt ook voor de gezondheid(szorg) van de defensiemedewerker. Vanuit ons domein gezondheidsbescherming zien we toe op de wijze waarop Defensie de gezondheid van haar personeel bewaakt, beschermt, behoudt en bevordert. Dat is belangrijk omdat Defensie haar personeel in omstandigheden brengt die potentieel schadelijk kunnen zijn voor de gezondheid. Zowel fysiek als mentaal. Daarnaast wordt van de militair verwacht dat hij of zij gezond is, om zo zijn of haar taak optimaal uit te voeren en veerkracht te hebben wanneer de taak (te) veel heeft gevraagd.

Gezondheidsbescherming is een breed begrip en heeft met bijna alles te maken. Met opleidingen, leefstijl, werkomgeving en ook met initiatieven op het gebied van gezondheid. Voor deze laatste heeft Defensie als werkgever de verantwoordelijkheid om binnen de organisatie geen initiatieven toe te laten die potentieel schadelijk kunnen zijn voor de gezondheid. En anderzijds de opgave om initiatieven te stimuleren die de gezondheid bevorderen. De IMG beweegt zich op dit grensvlak en dat is ingewikkeld. Want wanneer is het potentieel schadelijk? En op basis waarvan weet je of een initiatief bijdraagt aan gezondheid?

Uit het recente verleden wil ik graag twee voorbeelden noemen die hier meer beeld bij geven.

Na diverse signalen verrichtte de IMG onderzoek naar het initiatief BaseQamp. We onderzochten hoe de 'zorg voor gezondheid' was geborgd. Immers, medewerkers moeten erop kunnen vertrouwen dat de organisatie daarin haar (werkgevers)verantwoordelijkheid neemt. Hoewel er veel positieve ervaringen waren, hebben we toch geconcludeerd dat de zorg voor gezondheid onvoldoende was geborgd. Dat kan samengaan. Het is zoeken naar de juiste balans tussen positieve gezondheidswinst en het mitigeren van de nieuwe risico's die ontstaan. De Commandant der Strijdkrachten (CDS) heeft, in een reactie op ons rapport, hiervoor de eerste aanwijzingen gegeven. Ons rapport en de reactie van de CDS zijn te vinden op onze [intranetpagina](#).

Het tweede voorbeeld zijn de leefstijlcoaches. Op dit moment ontbreekt het aan een geïmplementeerde visie en beleid. Bijvoorbeeld over het doel, de governance, de (controle van de) kwaliteit en deskundigheid, de risico's, de rang en schaal. Wij krijgen signalen over deze onduidelijkheden, maar ook over de gevolgen ervan. Zoals de ervaren ongelijkheid of individuele medische consequenties. De organisatie heeft dit erkend en werkt eraan. In dit geval kiezen we daarom niet voor een (uitgebreid) onderzoek, maar om de organisatie te volgen in haar stappen om dit te verbeteren.

We zijn er als inspectie niet om initiatieven de kop in te drukken, of strakke kaders na te streven. We zijn er om mee te kijken en mee te denken of de zorg voor gezondheid voor iedere defensiemedewerker wordt geborgd.

Laat ik tot slot van deze column een poging doen om onze intentie in één zin toe te lichten: We willen als IMG Defensie als organisatie in staat te stellen de gezondheid van haar personeel optimaal te ondersteunen en te beschermen, zonder dat personeel wordt blootgesteld aan ongewenste en niet-gemitigeerde risico's.

Rest mij om u hier, zeer toepasselijk, al het goede voor 2025 te wensen!

*Brigadegeneraal M.Y. (Manon) Molenaar
Inspecteur Militaire Gezondheidszorg*

De zoektocht naar vluchtige organische stoffen in de adem als biomarkers voor pulmonale zuurstoftoxiciteit bij duikers

Samenvatting en toelichting proefschrift

door luitenant ter zee-arts der eerste klasse dr. F.J.M. de Jong

Duikerarts, Duikmedisch Centrum, Den Helder.

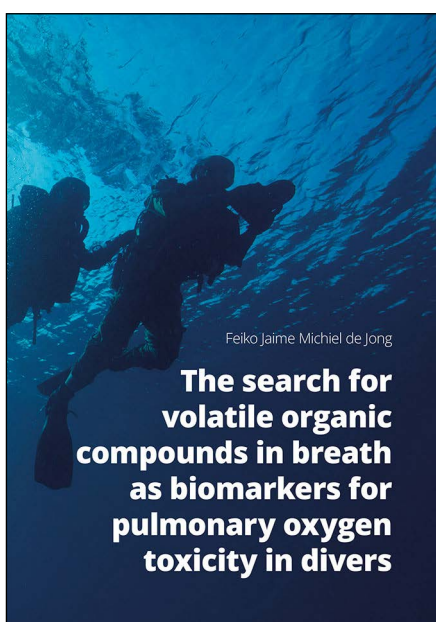
Artikel ontvangen november 2024.

De Jong, F.J.M.: The search for volatile organic compounds in breath as biomarkers for pulmonary oxygen toxicity in divers

[Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 25 september 2024]

Volledig proefschrift:

<https://dare.uva.nl/search?identifier=4c961581-28c1-4aea-9a9b-68f808a12fe2>

Uitreiking van de bul aan dr. F.J.M. de Jong.

Op de achtergrond, van links naar rechts, (co)promotores prof. dr. M.W. Hollmann, kapitein ter zee-arts b.d. prof. dr. R.A. van Hulst, luitenant ter zee-arts der eerste klasse dr. T.T. Wingelaar en dr. P. Brinkman.

Samenvatting

Het proefschrift bouwt voort op eerdere studies naar zuurstofschade (ook wel chronische zuurstofvergiftiging genoemd) aan de longen. Deze schade ontstaat na langdurige blootstelling aan te hoge zuurstofdrukken, zoals bij lange rebreather- en saturatieduiken met hoge zuurstofdrukken, maar ook bij patiënten en duikers die vaak achter elkaar behandeld moeten worden in een hyperbare kamer. Hoewel deze schade in het algemeen weer restloos herstelt, kan bij langdurige blootstelling het longweefsel permanent minder elastisch worden met daardoor toegenomen risico op longoverdrukletsels, waardoor het onveilig of zelfs gevaarlijk wordt om te duiken. Het proefschrift richt zich op het identificeren van signaalstoffen in de vorm van vluchtige organische componenten (volatile organic compounds [VOCs]) in uitgeademde lucht die vrijkomen bij deze schade. In de eerste studies werden duikers en duikmedisch personeel van de Koninklijke Marine blootgesteld aan een tweetal behandeltableten in een hyperbare kamer, waarbij meerdere VOCs werden gevonden. Na blootstelling aan de US NAVY Treatment Table 6-behandeltable met 100% zuurstof (de standaard behandeling voor (ernstige) decompressieziekte en gasembolieën) werden elf VOCs geïdentificeerd waarvan vijf duidelijk toegenomen waren na de behandeltable. In een tweede studie, waarbij proefpersonen werden blootgesteld aan de

COMEX-30 behandeltable met een helium-zuurstofmengsel, werden negen VOCs ontdekt, waarvan vier duidelijke toename lieten zien. Verschillende van deze VOCs kwamen overeen met eerdere studies naar zuurstofschade.

De resultaten van deze en andere hyperbare onderzoeken zijn vervolgens samengevoegd in de zogenoemde ‘Volatilome-Associated Pulmonary Oxygen Response (VAPOR) library’, een database waarin 29 vaak geïdentificeerde VOCs zijn opgenomen. Deze database kan dienen als referentiepunt voor toekomstig onderzoek naar zuurstofschade bij duikers of patiënten in de hyperbare geneeskunde. Daarnaast werd een veldstudie uitgevoerd bij marineduikers na een duik met een helium-zuurstofmengsel tot 81 meter, waarbij grotendeels dezelfde VOCs in de uitgeademde lucht werden gevonden als in de eerdere onderzoeken met behandeltableten, wat laat zien dat deze onderzoeken ook betrouwbaar uit te voeren zijn aan de waterkant. Ook werd een laboratoriumstudie uitgevoerd met afzonderlijke longcellen die op druk werden gebracht waarbij eveneens overeenkomstige VOCs gevonden werden, wat suggereert dat onderzoek met longcellen nuttig kan zijn voor verder onderzoek naar zuurstofschade.

Hoewel diverse VOCs werden geïdentificeerd in zowel laboratorium- als veldstudies, werd geen enkele VOC consistent teruggevonden tijdens de individuele studies. Hierdoor is de definitieve signaalstof voor zuurstofvergiftiging nog niet vastgesteld. Het proefschrift onderstreept daarom het belang van verdere studies om een betrouwbare signaalstof voor zuurstofvergiftiging van de longen te identificeren.

Doel en hypothesen

In het proefschrift wordt beschreven hoe in de afgelopen jaren op het Duikmedisch Centrum onderzoek gedaan is naar vluchtige organische componenten (VOCs) als biomarkers/ signaalstoffen van pulmonale zuurstoftoxiciteit (pulmonary oxygen toxicity [POT]) in uitgeademde lucht die kunnen duiden op zuurstofschade van de longen na hyperbare en hyperoxische blootstellingen. Het proefschrift bouwt voort op eerdere studies van Van Ooij¹ en Wingelaar². Het doel van dit proefschrift is om de VOCs van pulmonale zuurstofvergiftiging uit uitgeademde lucht te identificeren na intensievere hyperbare zuurstofblootstellingen dan zijn voorgangers gedaan hadden, om zo de biomarker te vinden van POT.

Resultaten

Om op een veilige manier de proefpersonen meerdere uren bloot te stellen aan hoge zuurstofdrukken (pO₂) werden twee studies (Hoofdstuk 2 en 3) uitgevoerd met hyperbare behandeltableten, welke normaal gesproken gebruikt worden om decompressieziekte en arteriële gasembolieën te behandelen. Bij deze ‘droge’ duiken in een hyperbare kamer kunnen zuurstofdrukken gebruikt worden die niet verantwoord zijn voor ‘natte’ duiken te water vanwege het toegenomen risico op neurologische zuurstofvergiftiging. Na blootstelling in Hoofdstuk 2 aan een US Navy behandeltable 6 (TT6), waarbij de proefpersonen gedurende bijna 5 uur op maximaal 283 kPa (overeenkomend met een waterdruk van 18 meter zeewater) blootgesteld werden aan 100% zuurstof, werden 11 VOCs in de uitgeademde lucht ontdekt, waarvan er 5 een significant variërend beloop lieten zien. Isopreen liet een stijging zien op 30 minuten na beëindiging van de behandeltable (p = 0.004), terwijl de andere 4 moleculen (decaan, p = 0.009; nonaan, p = 0.05; nonanal, p = 0.005; en dodecaan, p = 0.007) redelijk constant bleven of een lichte daling lieten zien van signaalintensiteit op de meting van 4 uur na blootstelling. Deze afname van signaalintensiteit komt overeen met de literatuur, waarbij VOCs gemeten werden na meerdere dagen hyperbare zuurstoftherapie. De overige geïdentificeerde moleculen methylcyclohexaan, 3-methylheptaan, 3-methyletheptaan, octaan, 3-methylnonaan en tetradecaan lieten geen significante variatie zien. Net zoals in eerdere onderzoeken werden er met name (methyl)alkanen en aldehyden gevonden.

In Hoofdstuk 3 werd exact hetzelfde protocol voor ademmonsterafname en statistische analyse toegepast als in de TT6-studie uit het voorgaande hoofdstuk, maar dan na blootstelling aan

een COMEX-30 behandeltable. Tijdens deze behandeltable, die gebruikt wordt om ernstige vormen van decompressieziekte te behandelen, werden de proefpersonen gedurende 7,5 uur en een maximale druk van 405 kPa (overeenkomend met 30 meter zeewater) blootgesteld aan een helium-zuurstof (50/50) gasmengsel, gevolgd door 100% zuurstof vanaf 283 kPa (18 meter zeewater) en ondieper. Na deze blootstelling werden er 9 VOCs geïdentificeerd, waarvan 4 (ethylacetaat, $p = 0.01$; tridecaan, $p = 0.03$; nonanal, $p = 0.04$; en decanal, $p = 0.01$) significante signaalvariëtes in tijd lieten zien met duidelijke toename in signaalintensiteit. Hoewel 2,4-dimethylpentaan, methylcyclohexaan, 3-methyleneheptaan, octaan en butylacetaat eveneens geïdentificeerd werden, lieten deze moleculen geen significante variëtes in intensiteit zien gedurende de meetperiode. Net zoals in de TT6-studie van het voorgaande hoofdstuk werden met name (methyl)alkanen en aldehyden gevonden, waarvan sommigen ook gevonden waren na de TT6. In tegenstelling tot de TT6-studie rapporteerden zeven van de tien proefpersonen tijdelijke en milde symptomen van pulmonale zuurstoftoxiciteit, variërend van kriebel in de lagere luchtwegen tot brandend gevoel achter het borstbeen bij inademing. Na analyse van de uitgeademde lucht op VOCs bij proefpersonen met symptomen werden twee aanvullende moleculen gevonden (3-methylheptaan en 3-methylnonaan), echter zonder dat er sprake was van significante variëte gedurende de meetperiode. In beide behandeltablestudies werden overeenkomende VOCs gevonden, welke ook bij eerdere onderzoeken door andere auteurs waren geïdentificeerd.

Om al deze resultaten te bundelen, zijn in Hoofdstuk 4 de ruwe data van drie eerder gepubliceerde hyperbare onderzoeken naar VOCs verzameld met identieke onderzoeks- en gas chromatography-mass spectrometry (GC-MS) protocollen alsmede de ruwe data van de TT6- en COMEX-30 studie uit hoofdstuk 2 en 3. Deze data is vervolgens samengevoegd om zo tot een verzameling te komen met frequent geïdentificeerde VOCs na hyperbare en hyperoxische blootstelling. Door raadpleging van openbare databases en eerdere wetenschappelijke publicaties over VOCs zijn de moleculen uit de geïnccludeerde hyperbare onderzoeken geïdentificeerd die het meest waarschijnlijk het gevolg zijn van de hyperbare en hyperoxische blootstelling en de waarschijnlijke contaminanten verwijderd. Dit heeft geleid tot een verzameling van 29 moleculen, die de 'VAPOR-library' is genoemd. Moleculen met overeenkomende ionenprofielen tijdens het identificatieproces zijn ook gedocumenteerd in de VAPOR-library. Dit is gedaan aangezien door de aard van het identificatieproces altijd een foutmarge bestaat en eventueel toekomstige molecuulidentificaties met nauwkeurigere meetmethoden tot net iets andere conclusies zouden kunnen leiden.

Na de laboratoriumstudies waarbij de blootstelling in een hyperbare kamer plaatsvond, wordt in Hoofdstuk 5 een veldstudie beschreven die is uitgevoerd om te beoordelen of dezelfde VOCs geïdentificeerd konden worden tijdens operationele duikwerkzaamheden. De blootstelling bestond uit duiken naar 81 meter met een zuurstof/helium (16%/84%) gasmengsel, gevolgd door in-water decompressie met een hyperoxisch zuurstof/stikstof (32,5%/67,5%) gasmengsel en vervolgens 100% zuurstof. Hierna volgde droge oppervlakte decompressie met 100% zuurstof in een hyperbare kamer. Het monsterafnameprotocol was identiek aan dat van de laboratoriumonderzoeken. Univariate statistische testen die ook gebruikt waren in eerdere hoofdstukken brachten enkele VOCs aan het licht, maar leverden geen significante verschillen op tussen de baseline metingen en metingen na de duik. Echter, een gerichte (targeted) multivariate analyse naar VOCs uit de VAPOR-library identificeerde vijf moleculen: dodecaan, tetradecaan, octaan, methylcyclohexaan en butylacetaat. Hoewel bij deze veldstudie beperkingen waren ten opzichte van laboratoriumstudies, toonde het wel aan dat het verzamelen van ademmonsters in operationele setting mogelijk is, en dat dezelfde moleculen gevonden worden als in de laboratoriumstudies.

In Hoofdstuk 6 wordt een proof-of-concept *in vitro* studie beschreven waarbij alveolaire basaalepitheelcellen (A549) dezelfde hyperbare zuurstofblootstelling hebben ondergaan als de proefpersonen tijdens de TT6-studie zoals beschreven in Hoofdstuk 2. Het doel was enerzijds om te onderzoeken of met dit model überhaupt VOCs van oxidatieve stress te identificeren zijn, en anderzijds om de algehele bruikbaarheid te testen van dit *in vitro* model voor het onderzoeken

naar POT-gerelateerde VOCs. De cellen werden verdeeld in twee groepen en op druk gebracht naar 283 kPa (18 meter zeewater), waarbij de testgroep werd blootgesteld aan 100% zuurstof en de controlegroep aan perslucht. Ongerichte multivariate testen brachten drie significant variërende VOCs tussen de groepen aan het licht (nonaan, $p = 0.005$; octanal, $p = 0.009$; decaan, $p = 0.018$). Zoals waargenomen in andere hyperoxische *in vivo* en *in vitro* onderzoeken werd echter een afname van de VOC-expressie gevonden, wat tot op heden nog niet goed is te verklaren. Aangezien nonaan en decaan ook werden geïdentificeerd in het TT6-onderzoek bij mensen, wijst dit erop dat dit model nuttig zou kunnen zijn bij de zoektocht naar de biomarkers van POT, waarbij echter wel rekening gehouden moet blijven worden met de inherente beperkingen van dit *in vitro* model.

Conclusie

In dit proefschrift werden tijdens diverse onderzoeken in laboratorium- en veldomgeving verschillende VOCs gevonden die geassocieerd zijn met pulmonale zuurstoftoxiciteit. Het moleculaire identificatieproces omvatte aanvankelijk ongerichte analyse en ging later over op gerichte analyse na de samenstelling van de VAPOR-library, waarin frequent geïdentificeerde VOCs na hyperbare hyperoxische blootstelling zijn gebundeld. Een proof-of-concept studie met alveolaire basalepitheelcellen heeft aangetoond dat het gebruik van een hyperbaar *in vitro* model haalbaar zou kunnen zijn voor verder onderzoek naar VOCs. Helaas was er geen unieke VOC die in alle individuele onderzoeken telkens geïdentificeerd werd, waardoor de definitieve biomarker van POT nog niet is gevonden.

SUMMARY

THE SEARCH FOR VOLATILE ORGANIC COMPOUNDS IN BREATH AS BIOMARKERS FOR PULMONARY OXYGEN TOXICITY IN DIVERS

This thesis builds on prior research into pulmonary oxygen toxicity (POT), focusing on detecting volatile organic compounds (VOCs) as biomarkers using gas chromatography-mass spectrometry (GC-MS). The main goal is identifying VOCs linked to POT after prolonged hyperbaric and hyperoxic exposures to establish reliable biomarkers in exhaled breath.

In two studies (Chapters 2 and 3), subjects underwent 'dry' hyperbaric exposures with high partial pressures of oxygen. In Chapter 2, following a TT6 treatment involving 100% oxygen at 283 kPa for nearly 5 hours, eleven VOCs were detected, with significant changes in five: isoprene, decane, nonane, nonanal, and dodecane. No POT symptoms were reported. Chapter 3 involved a COMEX-30 treatment table with exposures up to 405 kPa for 7.5 hours using an oxygen/helium mix. Nine VOCs were identified, four showing significant increases. Mild POT symptoms were reported in seven out of ten subjects.

Chapter 4 pooled data from these and three previous studies to create the VAPOR library, cataloguing 29 VOCs linked to hyperbaric and hyperoxic exposures. Chapter 5 describes a field study on operational diving, identifying similar VOCs, validating the feasibility of breath sampling during dives. Chapter 6 presents an *in vitro* study using alveolar cells exposed to hyperbaric oxygen similar to the study from chapter 2, identifying three VOCs, suggesting this model's potential for further research.

In conclusion, various VOCs linked to POT were identified. Although no single VOC was consistently found in all studies, there was significant overlap in the VOCs detected, with most being (methyl) alkanes and aldehydes.

The full-text thesis is available: <https://dare.uva.nl/search?identifier=4c961581-28c1-4aea-9a9b-68f808a12fe2>

Referenties:

1. Van Ooij P.J.A.M.: Pulmonary oxygen toxicity in professional diving: Scire est mensurare? (2013) Doctoral Thesis, University of Amsterdam.
2. Wingelaar T.T.: Detecting pulmonary oxygen toxicity using exhaled breath markers. (2020) Doctoral Thesis, University of Amsterdam.

De loteling van Hendrik Conscience en het meisje met “glinsterende blauwe oogen”

Een internationaal topwerk waarin emancipatie van de vrouw, romantische liefde en militaire geneeskunde zijn vervlochten ter verheffing van het Vlaams

door Marcel Portegies

De auteur is historicus.

Artikel ontvangen maart 2024. Laatste aanpassing december 2024.

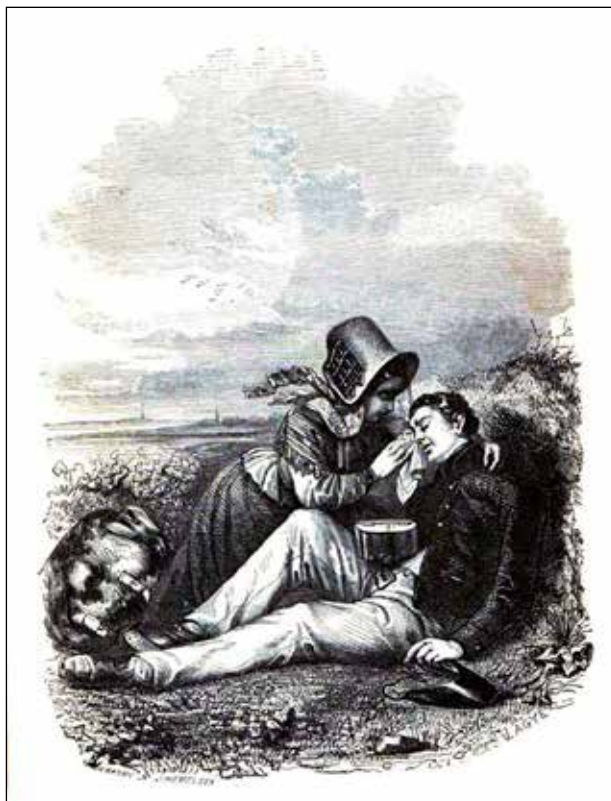
Samenvatting

Op 13 januari 2025 is het 175 jaar geleden dat het tijdschrift *De Eendragt* schrijft dat het boek *De loteling* van de Vlaamse schrijver Hendrik Conscience (1812-1883) is verschenen.

Afb. 1: De Antwerpse Kempen.

Bron: https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20210909_95606839

Afb. 2: Trien verzorgt de ogen van Jan.

Litho van J. Hemeleer naar een tekening van Victor Lagye.

Bron: Conscience H.: *De loteling*, Antwerpen 1857 (4), p.2.

Een loteling is een door loting opgeroepen soldaat. Het verhaal speelt zich af in de jaren 1833, 1834 met een voor- en nawoord uit 1849. De hoofdpersonen zijn Jan Braems en Trien. De twee zijn arm, maar behoren niet tot de minst vermogenden. Ze wonen ieder in een hut naast elkaar bij Zoersel in de Antwerpse Kempen. Beide gezinnen leven als één familie. De twee weten het zelf niet, maar zijn verliefd als Jan een lot treft waardoor hij in 1834 het leger in moet. Hij wordt gelegd in Venlo, destijds Belgisch, en belandt daar met een oogziekte in het hospitaal.

Jan wordt blind. Namens hem schrijft een kameraad een brief naar Trien waarin Jan haar vraagt hem te vergeten. Het meisje leest de brief waardoor ze zich realiseert dat Jan haar broer niet is en loopt in drie dagen naar het hospitaal in Venlo. Het lukt haar Jan mee te krijgen. Trien verzorgt zijn ogen. Tijdens hun terugweg zakt Jan in elkaar bij het huis van een officier van gezondheid. Die geneest één oog. Vijftien jaar later schuilt de schrijver Conscience voor onweer bij Trien en Jan. Het stel is getrouwd, hebben kinderen en bidden iedere dag voor de militair geneesheer.

Het verhaal moet gezien worden tegen de achtergrond van de val van Napoleon en de hereniging van de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden in 1815. Vijftien jaar later scheidt België zich van Nederland af, die dat pas in 1839 erkent. De Belgische overheid ziet het Vlaams als dialect en zowel het openbare leven als de privésfeer raakt verfranst. Aan het einde van de jaren veertig van de negentiende eeuw dreigt de Vlaamse bevolking, dus ook het

Vlaams, bovendien door overbevolking ten onder te gaan aan verhongering, armoede en epidemieën.

Op het dieptepunt van de crisis in 1849 schrijft Conscience *De loteling*; één van zijn boeken die hij omschrijft als een vlechtwerk. Het werd een internationaal topwerk dat, in tegenspraak met de titel van het boek, vooral over een meisje gaat. Een meisje dat een vervlechting is van meerdere meisjes.

De basis van *De loteling* is dat Trien kan schrijven en begrijpend lezen. Vooral dat laatste is in Nederland een groeiend probleem waardoor complexe boodschappen steeds moeilijker kunnen worden overgebracht. In de gezondheidszorg is bijvoorbeeld het schriftelijk overbrengen van dergelijke boodschappen cruciaal.

Voor Trien is het begrijpend kunnen lezen onmisbaar omdat zij zo via brieven contact kan hebben met haar grote liefde Jan. Haar romantische liefde vervlecht Conscience met emancipatie van de vrouw en vertrouwen in moderne militaire geneeskunde. En dit alles is weer onlosmakelijk verbonden met de natuur, waar de meeste mensen positief over denken. Daardoor stimuleert Conscience dat ook zijn boodschap positief overkomt. De belangrijkste verbinding in *De loteling* is die tussen enerzijds de romantische liefde van het geëmancipeerde boerenmeisje en anderzijds de moderne geneeskundige vaardigheden van een chirurgijn-majoor. Modern, want Conscience beschrijft hoe juist die verbinding tot geluk leidt. De belangstelling van Conscience voor geneeskunde kan behalve door zijn eigen ervaringen en de cholera-epidemie van 1849 ook worden gezien tegen de achtergrond dat wetenschap en technologie in de loop van de negentiende eeuw grote vorderingen maken. Doordat romantische liefde, emancipatie en moderne militaire geneeskunde in *De loteling* met elkaar verbonden zijn betekent de lofzang op één van deze onderwerpen ook een lofzang op de andere twee thema's. Het vlechtwerk versterkt elkaar.

Conscience schreef *De loteling* om te strijden voor de Vlaamse taal en identiteit die verloren dreigden te gaan. Die strijd heet de Vlaamse Beweging. De Vlaamse schrijvers staan als enigen aan de basis van die beweging. Conscience behoort tot de kern daarvan. *De loteling* is een goed voorbeeld wat Conscience met nationale eenheid binnen die beweging voor ogen heeft: vervlechting ofwel verbinding en solidariteit. Dat is een prima manier om Vlaanderen te verheffen, want als mensen samenwerken is hun gecombineerde kracht groter dan de som van de individuen.

Romantische boeken met serieuze onderwerpen en diepgang zijn sinds de recente corona-epidemie weer het populairst in de boekenwereld. Het romantische verhaal *De loteling* is echter nooit weggeweest.

Internationaal topwerk

Volgens de neerlandicus en hoogleraar Piet Couttenier en de literatuurwetenschapper Walter Verschueren speelt Hendrik Conscience (1812-1883) verrassend in op het toenmalige intellectuele, politieke en sociale debat. De twee betogen dat de betekenis van Conscience vaak wordt beperkt tot Vlaams schrijver en zijn plaats in de literatuurgeschiedenis. "Maar daarbij wordt vergeten dat zijn meest doorslaggevende rol zich op het vlak van de politiek en de Vlaamse natievorming bevindt.", aldus Couttenier en Verschueren. Die rol speelt Conscience door de politieke betekenis van zijn romans¹.

Voor Conscience betekent *De loteling* zijn internationale doorbraak. In 1852 komt een Franse vertaling ervan onder ogen van de Franse romanschrijver Alexandre Dumas. Deze plagieert de tekst. Conscience doet niet moeilijk waarop in Frankrijk een integrale vertaling van *De loteling* als feuilleton verschijnt. Dit trekt de aandacht van een bekende Parijse uitgever die uiteindelijk alle werken van Conscience uitgeeft. Hiermee is hij in Frankrijk doorgebroken en begint zijn succesverhaal in Zuid-Europa, vooral in Portugal en Spanje. En via Madrid zelfs in Argentinië en de Filipijnen. In 1886 schrijft de Antwerpse papierhandelaar E.P.A. Ipers in *De Vlaamsche Kunstbode* dan ook: "Van den beroemden Loteling, thans bijna in alle Europeesche spraken gelezen..."²

Afb. 3: *De loteling* wordt zelfs in 1974 verfilmd.

Bron: <https://www.bibliotheek.nl/eregalerij/hendrik-conscience/hendrik-conscience-afbeeldingen.20.html>

De Vlaamse schrijver en dichter René de Clercq zegt 27 jaar later: “Alles saam genomen, mocht ieder land slechts één boek voorleggen om te toonen wat het in kunst vermag, uit de heele Vlaamsche literatuur, anders zoo ruim en rijk, zou ik geen werk durven kiezen boven dien rein aandoenlijken, pracht- en krachtvol medeslependen *Loteling*. (...) Over mijn keus zouden Deen en Rus en zelfs de Armeniaan kunnen medeoordeelen en rechtspreken, want de Vlaming Conscience werd vertaald en gelezen, overal”. Zijn collega-schrijver en dichter Lambrecht Lambrechts schrijft in datzelfde jaar: “...hij schiep zijn beste werk, zijn roerend meesterstuk, *Den Loteling*³”. *De loteling* wordt zelfs in 1974 verfilmd waardoor het volgens zijn biograaf Johan Vanhecke momenteel na *De leeuw van Vlaanderen* het bekendste boek van Conscience is. In dat jaar verschijnt ook de vijfde druk en in 1983 de zesde. Een leerling uit de vijfde klas van het Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs (VWO) schrijft in 2003: “Ik denk dat het boek behalve leuk om te lezen, ook nog eens leerzaam was. Het gaf een heel duidelijk beeld van de situatie toen. De eenvoud en het belang van God. In het boek blijkt dat rond 1850 andere dingen belangrijker waren in het dagelijks leven als nu. Zo

leerde het boek je een stukje Nederlandse geschiedenis⁴”.

In 2021 verschijnt de uitstekende biografie over Conscience van Vanhecke. Hiervoor ontvangt hij drie jaar later de Leon Elautprijs van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren. Op de omslag luidt de aanbeveling van Tom Lanoye: “Literair-historisch is Conscience de onbetwiste stamvader van de Vlaamse Letteren. Topwerken als *De loteling* bewijzen het sociale fundament van zijn erfenis, die zich geen betere behoeder en ambassadeur kan wensen dan Johan Vanhecke”. Lanoye is een van de meest gelezen en gelauwerde auteurs van ons taalgebied. Hij ontving voor zijn oeuvre de Gouden Ganzenvaar, de Constantijn Huygensprijs en in 2024 zelfs de Prijs der Nederlandse Letteren; de meest prestigieuze literaire prijs in het Nederlandse taalgebied. Er is werk van hem vertaald en gespeeld in meer dan vijftien talen⁵.

Al is *De loteling* een internationaal topwerk en ook al schreef ik daarover 25 jaar geleden een artikel; toch zegt Vanhecke: “...maar niemand heeft door dat het boek een sociale aanklacht is, niemand vraagt zich af hoe het komt dat Jan Braems blind is. Niemand stelt er zich vragen bij dat het Belgisch leger geen remedie heeft tegen de blindheid van Jan, maar dat een gepensioneerde Franse legerarts hem wel het zicht in een oog kan teruggeven⁶”. Redenen genoeg om *De loteling* na al die jaren verder te ontvlechten.

Ontvlechten; want in zijn voorwoord aan de lezers schrijft Conscience: “Hier ben ik nu met myne geschenken: nederige kransken die ik, al droomende, uit heidekruid en koornbloemen (voor, red.) u gevlochten heb!” Conscience waarschuwt dat sommige lezers de verhalen niet zullen bevallen omdat de “kransken” “regtstreeks tegen de heerschende mode” ingaan. Hij besluit zijn woord aan de lezers als volgt: “U, vlaemsche vrienden, wordt in dit verhael van den Loteling de eerste bloeme uit het kransken aangeboden. Moge uw goedjongstig onthael myne belooning worden en my aenmoedigen om mettertijd myne belofte gansch te vervullen!”⁷

Ofwel Conscience belooft als de lezer *De loteling* goed waardeert hij meer van dergelijke boeken zal laten verschijnen die net als *De loteling* zullen bestaan uit in een droom van gevlochten verhalen van heide en korenbloemen. Die belofte komt hij razendsnel na. Conscience dateert zijn voorwoord op 15 november 1849. Al een maand later, op 16 december 1849, verschijnt in

Afb. 4: Publicatie van de verschijning van *De loteling*.

Afb.5: Heide staat symbool voor eenzaamheid.

Foto: Esther Portegies-Hermans.

Afb. 6: Korenbloemen werden gedragen door verliefde mannen om te tonen dat zij vrijgezel waren en een romantische belangstelling hadden voor een vrouw.

Foto: Esther Portegies-Hermans.

het tijdschrift *Het Taelverbond*, *Blinde Rosa*. Weer een maand later, op 13 januari 1850, publiceert het tijdschrift *De Eendragt* dat *De loteling* is verschenen. Daarna verschijnt *Blinde Rosa* als boek⁸. Goed beschouwd is *De loteling* daarom niet het eerste, maar het tweede vlechtwerk uit heidekruid en korenbloemen.

Heide staat symbool voor eenzaamheid. Korenbloemen werden gedragen door verliefde mannen om te tonen dat zij vrijgezel waren en een romantische belangstelling hadden voor een vrouw⁹. Kortom; Conscience schrijft in zijn voorwoord dat *De loteling* gaat over een man die verwijderd is van een vrouw waarop hij verliefd is. Met als doel om Vlaanderen te verheffen. Immers in zijn voorwoord schrijft Conscience ook: “En dan, de heiligste zaak, de zaak van Vlaanderens verheffing? De zucht myner jeugd, de arbeid myner mannelyke jaren?.....?”

Basis vlechtwerk

Afgelopen mei stond in dit tijdschrift: “Schrijven is voor veel professionals in de publieke gezondheidszorg een belangrijk onderdeel van het werk. Om de inhoud van een tekst goed voor het voetlicht te krijgen, is toegankelijk en doeltreffend schrijven cruciaal”. De literatuurwetenschapper Cees van der Pluijm beoogt: “Voor elke schrijver is het belangrijk veel te lezen, heel veel¹⁰”.

De leerkracht Anne Steenhoff stelt dat goed leren lezen tijd en moeite kost. Moeilijke taken vinden we volgens haar over het algemeen niet leuk. Steenhoff: “Het wijst je op je eigen tekortkomingen en zonder stevig vangnet om je weer op de been te helpen is dat een ervaring die niemand graag heeft”. Je moet daarvoor naar haar mening onder andere grammatica beheersen, voorkennis van het onderwerp hebben, gemotiveerd zijn en een grote woordenschat hebben¹¹.

Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* is het grootste historische woordenboek ter wereld met tussen 350.000 en 400.000 woorden. Hiermee is het Nederlands een bijzonder woordenrijke taal. Voor het overbrengen van complexe boodschappen is een aanzienlijke woordenschat noodzakelijk.

Zoals de boodschap in dit artikel over *De loteling*. Dat gaat over een vervlechting van vrouwenemancipatie, romantische liefde en militaire geneeskunde, met als

Afb. 7: Wie dorpsonderwijs had genoten kan een brief lezen en schrijven.

Schilder: Thomas George Webster (1800-1886). A Dames School 1845.

Bron: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Thomas_George_Webster_\(1800-1886\)_-_A_Dame%27s_School_-_N00427_-_National_Gallery.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Thomas_George_Webster_(1800-1886)_-_A_Dame%27s_School_-_N00427_-_National_Gallery.jpg)

volledig analfabeet is. De armste het vaakst. Dit is dan ook een aanwijzing dat Trien en Jan niet tot de minst vermogenden behoren. In de jaren dertig en veertig kan slechts 27,5% van de mannen en 27,8% van de vrouwen schrijven. Maar wie dorpsonderwijs had genoten, zoals Trien en Jan die “by den koster ter schole gingen”, kan een brief lezen en schrijven. In heel wat plattelandswoningen van de Kempen wordt 's-avonds bij de haard voorgelezen uit de bijbel en Pater Poirters, en later ook uit Conscience en Snieders¹².

Het Nederlands biedt de woordenschat om complexe boodschappen over te brengen als geen enkele andere taal. Helaas gaat de kennis van die woordenschat in Nederland achteruit. Een derde van de vijftienjarigen heeft zo'n laag taalniveau dat ze een bijsluiters of een e-mail van de overheid niet begrijpen. Nieuwsorganisaties en schrijvers moeten steeds meer rekening houden met een lager taalniveau in de samenleving. In september 2024 startte NPO 1 dagelijks naast het Jeugdjournaal speciaal voor volwassenen een *NOS Journaal in Makkelijke Taal*. De hoofdredacteur Giselle van Cann van NOS Nieuws stelt: “In Nederland hebben liefst 2,5 miljoen mensen moeite met lezen, schrijven en/of rekenen. Deze mensen hebben vaak ook moeite met informatieverwerking”. En die groep groeit. De schrijver en columnist Özcan Akyol: “Veel mensen begrijpen beproefde stijlmiddelen als ironie en bijvoorbeeld sarcasme helemaal niet meer. (...) Het spelenderwijs met taal een discussie aanzwengelen wordt als kwaadaardig beschouwd, en zelfs als een tikkeltje elitair, want het is natuurlijk wel heel makkelijk – zo is de redenering – anderen in de zeik nemen, terwijl zij het misschien niet begrijpen¹³”. Eén van de manieren om je woordenschat

Afb. 8: Trien leest in de brief die Jan voor haar in het hospitaal heeft laten schrijven dat zij het voor hem niet hoeft te laten om naar de kermissen te gaan, maar doorgrond feilloos de betekenis daarvan.

Schilder: Charles Venneman (1802-1875). Vlaamse kermis 1849.

Bron: <https://kmska.be/nl/meesterwerk/vlaamse-kermis-0> Inventarisnr.: 1196.

doel het Vlaams te verheffen. En bovendien gaat over het meisje met “glinsterende blauwe oogen” dat een vervlechting is van meerdere meisjes. De basis van dit vlechtwerk is dat Trien kan schrijven en lezen. Conscience wijdt hieraan in *De loteling* maar liefst 22 bladzijden, of wel op 15% van de pagina's verwijst hij daarnaar. Hierdoor benadrukt hij het belang daarvan in een tijd waarin ruim de helft van de bevolking boven zeven jaar

van onze rijke taal op peil te houden is zodanig begrijpend lezen dat je niet alleen weet waar woorden naar verwijzen, maar ook dat je de tekst doorgrond en kunt samenvatten. En vooral aan die laatste twee vaardigheden schort het ook volgens de hoogleraar orthopedagogiek Anna Bosman aan de Radboud Universiteit Nijmegen steeds meer¹⁴.

In *De loteling* onderkent Conscience het belang van het kunnen doorgronden van een tekst. Want Trien kan dit heel goed. Ze leest in de brief die Jan voor haar in het hospitaal heeft laten schrijven dat zij het voor hem niet hoeft te laten om naar de kermissen te gaan, maar doorgrond feilloos de betekenis daarvan. Ze moet juist niet naar de kermissen, maar naar Jan⁷.

Dat goed kunnen lezen anno 2024 door kunstmatige intelligentie niet meer belangrijk is vindt Siri Berends, cultuursociologe en specialist in AI, naïef. Volgens haar worden we “minder mens en meer machine” als we steeds meer leunen op kunstmatige intelligentie en ChatGPT. Bosman ziet kunstmatige intelligentie als dé reden om op taalvaardigheid te blijven hameren. De hoogleraar: “Moet je eens voorstellen dat we alles klakkeloos overnemen wat AI ons voorschotelt? Hoe je de macht dan in de handen van de mensen achter AI legt. En wat als die mensen daar een bepaald doel nastreven? Juist in deze tijd van nepnieuws is het ontzettend belangrijk om informatie te doorgronden, op waarde te schatten te begrijpen of het juist of onjuist is¹⁴”.

Tot slot een laatste argument van Akyol: “Een land dat overstuurt raakt van stijlmiddelen, is enorm in de war. En daarom is het belangrijk dat er meer en beter wordt gelezen op de scholen, Dat is niet alleen goed voor de boekhandel, maar ook voor de democratie¹⁵”.

Wild land

In 1795 lijven de Fransen de Zuidelijke Nederlanden, dus ook Vlaanderen, formeel bij Frankrijk in. Na de val van Napoleon twintig jaar later worden de ex-Franse departementen, de voorlopers van de huidige Belgische provincies, met Nederland samengevoegd tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Weer vijftien jaar later, in 1830, roept het Voorlopig Bewind de onafhankelijkheid van België uit. Pas in 1839 tekenen België en Nederland de vrede. België staat daarvoor Zeeuws-Vlaanderen, Limburg ten oosten van de Maas en het Duitstalige deel van Luxemburg af aan Nederland¹⁶.

De loteling speelt zich af in de Vlaamse Kempen in 1833, 1834 en 1849. België is in de eerste helft van de negentiende eeuw voornamelijk agrarisch. Van de 4.337.196 Belgen leven er in 1846 ruim twee miljoen van de landbouw. Rond 1830 telt bijna 95% van de woonkernen minder dan 5000 inwoners¹⁷”. De Vlaamse historicus Karel van Isacker kenschetst het Vlaams landschap

van 1830 als een tuin. Van Isacker: “Nog geen industrie in deze ruimte, behalve te Gent, nog geen fabrieksschoorstenen en geen kanker van uitzwermende agglomeraties, geen lintbebouwing, geen overwoekering van wegen. Alleen maar kleine omwalde steden, volkomen ingebouwd in de landelijke omgeving en met elkaar verbonden door slingerbanen, weggeborgen onder de schaduw van olmen en eiken. En dorpjes rond een kerktoeren, bijna verloren in de bosrijke omgeving¹⁸”. De Kempen, in de huidige provincies Antwerpen, Limburg en Noord-Brabant, is het meest ontoegankelijke en ongerepte deel. Heide, vennen en bossen bepalen het beeld. Die streek, die op het punt staat de overgang te maken naar een moderne wereld en zodoende nog net de morele ongeschondenheid aangemeten kan krijgen, is het decor van *De loteling*¹⁹.

Afb. 9: De Kempen, die op het punt staat de overgang te maken naar een moderne wereld en zodoende nog net de morele ongeschondenheid aangemeten kan krijgen, is het decor van *De loteling*.

Schilder: Isidore Verheyden. Bedevaart in de Kempen, 19de eeuw.
Bron: collectie Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen.
<https://vlaamsekunstcollectie.be/collectie/1295>

Van Isacker: “Daar raken de hoofdwegen enkel de randen van het gebied, binnenlands lopen alleen maar karresporen door de heide. Men moet er te voet door of met een lichte wagen want het zware gerij zinkt weg in het zand. De boeren gebruiken ossenspannen die geduldig het spoor volgen. Maar men reist er weinig. Het leven heeft zich teruggetrokken binnen kleine oases, moeizaam gewonnen op de woeste grond. En omdat het transport onmogelijk is en men niet kan produceren voor anderen, zaait en oogst en kweekt men slechts voor eigen behoeften. De streek is dun bevolkt¹⁸”.

Afb. 10: De meeste reizigers vermijden het gebied waar ze snel verdwalen of vast komen te zitten in het zand of slib van de vele vennen.

Schilder: Jean Pierre François Lamorinière. De stilte van de Kempen, 1865.
Bron: <https://www.ebay.com/itm/155208031667?chn=ps&mkevt=1&mkcid=28>

Door deze schilderachtige en landelijke streek loopt Trien om haar Jan te halen. Lopen is voor de Kempenaar gebruikelijk. Zelfs de sjees blijft tot het einde van de eeuw een uitzondering. De Kempenaar reist in de regel niet, als dat toch gebeurt dan is dat binnen een straal van 10 à 15 kilometer. Een afstand die binnen één dag, heen en terug, is af te leggen. Maar in *De loteling* schat Trien dat ze 23 uur liep om in Venlo te komen. Een bijzonder verre bestemming op de gebruikelijke manier afgelegd. Ook zij had, als andere reizigers, “gevraagd, gedwaald en verloren gelopen”²⁰.

Conscience weet waar hij over schrijft; hij is er 1834 en 1835 gelegerd. De schrijver David Nicholls zegt dat als hij de plek kent dat hem dat enorm helpt bij het schrijven. “Daardoor worden de belevenissen tastbaarder...”²¹

In Venlo ligt Jan in het militair hospitaal. Trien en Jan zijn in die stad in een andere wereld. Geen bos met twee hutten, maar een stad met vier poorten, kronkelende nauwe straten en steegjes. In 1848, veertien jaar na de komst van Trien en Jan, telt het 1020 huizen. Veel van hen zijn oud en hoog. Sommigen uit de zestiende eeuw. In die huizen leven 1303 gezinnen met in totaal,

Afb. 11: Trien vindt haar Jan in het hulphospitaal voor oogzieken in Venlo.

Bron: Conscience H.: Volledige werken van Hendrik Conscience. Geïll. jubileumuitgave. 1812-1912., deel 22, *De loteling*. Bavo en Lieveken, Amsterdam, z.j. (1912), p. 77.

Van Isacker memoreert aan een reisverslag van een zekere Addison die in 1840 per sjees van Turnhout naar Arendonk reist. Een sjees is een lichte door een paard voortgetrokken kar op twee wielen voor het vervoer van twee personen. Voor Addison “was de Kempen een wild land met een halfwild volk: hier en daar een hut en een stuk ontgonnen grond in de eindeloosheid van de heide; kinderen in lompen die wegvluchtten in het deurgat, en vrouwen met een zuigeling op de arm, roerloos en achterdochtig starend naar de vreemdelingen”. De reactie van de Kempische boeren op de vreemde Addison is te begrijpen. De meeste reizigers vermijden het gebied waar ze snel verdwalen of vast komen te zitten in het zand of slib van de vele vennen¹⁸.

uitgezonderd het garnizoen, 6139 mensen. Die leven niet zoals Trien en Jan van de landbouw, maar vooral van de handel met Duitsland²².

Venlo is een vesting van de tweede klas en heeft aanzienlijke verdedigingswerken, vergeleken met de geringe omvang van de stad. De muurlijnen van de wallen hebben een lengte van 14.062 meter of ruim 2,5 uur gaans. Op 11 november 1830 wordt de vesting onder leiding van de Belgische generaal Nicolas Joseph Daine door een korps vrijwilligers, een bataljon infanterie – tezamen nagenoeg 1300 man – ongeveer 30 ruiters “en nog een troep volk” ingenomen. Als op 21 juni 1839 Venlo aan Nederland wordt overgedragen, verlaten ongeveer 3000 Belgische soldaten de vesting.

De volgende dag nemen twee Nederlandse bataljons infanterie hun plaats in. Het hospitaal in de Minderbroederstraat telt zeven ziekenzalen. Verder is er in de Sint-Crispijnstraat een zogenaamd hulphospitaal van ruim 62 meter lang. Hier laat het Belgische leger de oogzieken verzorgen en vindt Trien haar Jan²³.

Waarschijnlijk lijdt hij aan een besmettelijke ontsteking van het bindvlies. De kwaal komt in de eerste helft van de negentiende eeuw vooral bij militairen voor. De ziekte wordt veroorzaakt door tal van factoren waar met name soldaten aan blootstaan, zoals verwonding van het oog, stof, zand, felle wind, te scherp licht en langdurige inspanning van de ogen. Deze factoren kunnen bijvoorbeeld optreden bij de vaak lange marsen over stoffige wegen en de grote opeenhoping van krijgslieden in slechte kazernes²⁴.

In de negentiende eeuw is de oogziekte in bijna alle Europese legers berucht door haar epidemische uitbreiding, haar bijzondere hardnekkigheid en soms de voor het gezichtsvermogen noodlottige afloop²⁵. In de periode 1816-1861 krijgt maar liefst 20% van alle soldaten in Europa de oogziekte. Hiervan wordt 3,5% gedeeltelijk en een 0,5% geheel blind. In het Nederlandse leger breekt de oogziekte voor het eerst in 1814 uit te Gent. Vervolgens verspreidt zij zich over de garnizoenen, vooral in de hooggelegen streken van Brabant en Vlaanderen²⁶. Met name België wordt dus hard door de oogziekte getroffen. In 1833-1835, dit is de tijd dat Jan oogziekte oploopt, telt het Belgisch leger 609 soldaten die het gehele gezichtsvermogen verliezen en 370 krijgslieden die gedeeltelijk blind worden²⁷.

De directeur van het Venlose hospitaal kan Jan aan Trien meegeven op grond van een echt bestaand ministerieel bevel uit 1834 "...waerby de kolonels de magt werd verleend om de blinde soldaten met onbepaald verlof naer hunnen Gemeenten te laten gaen, in afwachting dat een beslissend ontslag van den dienst hun wierde toegezonden²⁸". Jan is één van de 5000 soldaten die besmet zijn met de oogziekte en die besmetten op hun beurt de omgeving waardoor in ieder geval in 1839 en rond 1842 maar liefst 600.000 Belgen aan de oogziekte lijdten. Dat is bijna een zesde van de bevolking²⁹.

Vervlechting van mens en natuur

De lange wandeltocht door de natuur terug naar huis geeft Trien en Jan alle tijd en de goede omstandigheden voor hun relatie. Paul van Lange is hoogleraar sociale psychologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Van Lange doet onder meer onderzoek naar vertrouwen en samenwerking en won onlangs de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschap Van der Aa Oeuvreprijs. Een prijs voor onderzoekers die zich verdienstelijk maken op het gebied van de geestes- en maatschappij-wetenschappen. De hoogleraar: "Bij een-op-eengesprekken stellen mensen zich opener op: er is meer begrip en empathie. In groepen kunnen twee kampen ontstaan waardoor meningsverschillen worden uitvergroot. Verder kan het helpen om het gesprek tijdens een wandeling te voeren. Zo ligt er minder druk op oogcontact en gezichtsuitdrukkingen, waardoor je vrijer praat". De lerares Miriam Lancewood uit Nieuw Wehl bij Doetinchem liep jarenlang met haar geliefde door de wildernis van Nieuw-Zeeland. Volgens haar ontstond zo een "emotionele cocon voor ons tweeën³⁰".

Bovengenoemde scholier van het VWO ziet in *De loteling* een verband tussen de natuur en de personages. De scholier: "De natuur wordt vaak als een bron voor gevoelens gezien, 'de Loteling' speelt zich grotendeels af in de natuur. (...) Je kon de bloemen ruiken bij wijze van spreken," De Vlaamse hoogleraar in de Nederlandse letterkunde Bernard-Frans van Vlierden gaat nog een stap verder. Hij ziet *De loteling* als "het zuiverste voorbeeld van zijn (Conscience's, red.) idyllische landelijke vertellingen". Volgens de hoogleraar zijn in de romans van Conscience zijn landschapsschildering en de natuurbeschrijving het meest bewonderd. "Maar de personages maakten daar deel van uit, werden helemaal in deze landelijke schildering opgenomen. De psychologische fundering was weinig meer dan de betrekking die de schrijver zag tussen de personages en 'hun' wereld". Aldus Van Vlierden³¹.

Ook de Vlaamse schrijver en letterkundige Karel Wauters schrijft dat Conscience in *De loteling* de kunst verstond "... om met een minimum aan stijlmiddelen een "nederige stof" artistieke

Afb. 12 en 13: De letterlijke vervlechting van mens en natuur komt nog steeds voor.

Locatie: Natuurpark Habichtswald, ten westen van Kassel, Duitsland.
Foto: Esther Portegies-Hermans.

Locatie: Bloemenpark Appeltern, Appeltern, nabij Nijmegen.
Foto: Esther Portegies-Hermans.

draagdracht te verlenen, natuur en personages tot een harmonieuze microkosmos versmeltend en deze tot tolk makend van zijn humanisme en altruïsme, want de loteling wordt tenslotte door een edelmoedige dokter genezen en samen met zijn geliefde ook materieel geholpen³².

Landschap en personages zijn in *De loteling* dus onlosmakelijk met elkaar vervlochten. In de droom van Trien, die ze in de Kempen heeft, verandert de maan zelfs in “Onze Lieve Vrouw” met de “allerschoonste blauwe oogen”. Die letterlijke vervlechting van mens en natuur komt nog steeds voor. En niet alleen in dromen. Zie daarvoor de afbeeldingen 12 en 13. Als de lezer zich identificeert met Trien en Jan dan doet hij dat door de vervlechting van de twee met de natuur en doet de lezer dat ook daarmee. De omgeving waarin je bent, heeft grote invloed op hoe je je voelt. In ieder geval in het Nederland van 2024 staan de meeste stemgerechtigden positief tegenover de natuur. Van hen vindt 64% dat zijn partij meer moet doen om die te beschermen. Van de achterban van de regeringspartijen BoerenBurgerBeweging (BBB), Partij voor de Vrijheid (PVV), Nieuw Sociaal Contract (NSC) en de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) is dat 63%. En uit de nieuwste uitgave van de *Atlas voor gemeenten* blijkt dat mensen meer betalen voor een huis in de nabijheid van natuur waar daadwerkelijk bijzondere diersoorten zijn dan bijvoorbeeld voor de nabijheid van een grasveld waar geen opvallende planten of dieren voorkomen³³.

In de geïsoleerde Kempen wonen Trien en Jan ook nog eens buiten het dorp afgezonderd aan de rand van het bos. Conscience schrijft: “Niet verre van het Zoerselbosch, eenzaam en vergeten, stonden twee leemen huisjes nevens elkander”. De meeste van dergelijke woningen van de heide boeren zijn volgens Van Isacker “armtierig, vervallen en vuil³⁴”. Of die van Trien en Jan dat ook waren is de vraag. Zij behoren immers niet tot de armste drie kwart van de bevolking dat analfabeet is. Vanhecke ging in 2017 na waar de huisjes van Jan en Trien precies bij het bos stonden. Hij stelt dat het buiten kijf staat dat ze zijn verenigd tot het Klein Boshuis aan de huidige Boshuisweg in Zoersel, 22 kilometer ten oosten van Antwerpen. Vanhecke komt tot deze conclusie omdat Conscience schrijft dat de huisjes van Trien en Jan “Niet verre van het Zoerselbosch” staan. In de handgeschreven versie van *De loteling* stond zelfs oorspronkelijk “Naast het Zoerselbosch”.

Het Klein Boshuis ligt volgens Vanhecke inderdaad aan de rand van dat bos. Bovendien zegt Trien dat ze komt “van tusschen St.-Antonis en Magerhal”. Vanhecke: “Magerhal was een roepnaam voor de Kempense gemeente Halle, omdat de grond er zo schraal is. Het zijn twee deelgemeentes van het huidige Schilde, die aan de westkant van Zoerselbos liggen. En daar staat in 1849 slechts één boerderijtje: het kleine boshuisje³⁵”.

Een ander argument dat voor het Klein Boshuis pleit is dat een zekere Louis Peeters, oud-leraar van het Atheneum van Lier, de overlevering in stand hield dat het Klein Boshuis het huis van de loteling was. Peeters had dat van zijn vader gehoord die rentmeester van het Zoerselbos was en woonde in De Bijl, een herberg in Zoersel waar Conscience soms logeerde als hij in Schilde vertoefde. Zo komt de familie Conscience op 13 of 14 juli 1849 in Schilde aan en zou daar drie maanden verblijven. Bij een dergelijk bezoek wandelt Conscience veel op de heide of door het Zoerselbos met de burgemeester van Zoersel, notaris Evarist van Cauwenberghs, aan wie hij *De loteling* zou opdragen. Volgens de dochter van de burgemeester was het Klein Boshuis het huisje van *De loteling*. Zijn favoriete tocht loopt van de herberg het Keysershof in Schilde over Halle, langs het Klein Boshuis, via het Zoerselhof naar Zoersel. 's Avonds luisterde hij naar de verhalen van de dorpelingen in het Keysershof³⁵.

Gruwelijk en ziekmakend

Vreemdelingen die tussen 1830 en 1860 België bezoeken worden getroffen door de tegenstelling tussen het prachtige land en de massa bedelaars. Van Isacker heeft het over “kromgewerkte, lelijke lichamen”. Hij vervolgt: “De zieken lagen naast de haard waar voedsel voor mens en dier werd gekookt. Regelmatig trokken epidemieën een spoor van dood door de bevolking. In het hele land haalde maar een goede helft het twintigste levensjaar en bijna één kind op vijf stierf in de eerste twaalf maanden, maar op het platteland lag dit cijfer nog veel hoger”. Velen lijdten honger. Aardappelen, pap en roggebrood zijn de dagelijkse kost voor het grootste deel van de bevolking op het platteland. Vlees, eieren, kaas en vis komen nooit op tafel. Groenten – rapen, kolen en bonen – bij uitzondering. In het overbevolkte platteland kan men overeind blijven door de bijverdienste van vooral de vlasbewerking¹⁸.

Tot in de jaren dertig van de negentiende eeuw blijft dit leven nagenoeg onberoerd. Maar in de jaren veertig overspoelt het Engelse gemechaniseerd geweven linnen de Europese markt en heeft de Vlaamse huisnijverheid het nakijken³⁶. Van 1837 tot 1843 vermindert hierdoor de uitvoer van Belgisch linnen naar Frankrijk met meer dan de helft. Vervolgens woedt er een ongekennde crisis in de landbouw. Europa kent in 1844-1845 een lange, strenge winter. De vorst vernielt een groot deel van de koolzaad- en tarweoogst. Om het verlies te compenseren verbouwen de boeren meer aardappels. Maar eind juli 1845 begint de aardappelziekte, die in een paar weken in België en de meeste andere West Europese landen, bijna de hele aardappeloogst vernielt. De volgende winter van 1846 is juist zacht, maar ook nat. Daardoor wordt de rogge en andere graansoorten aangetast en de opbrengst halveert. Drie jaar lang heerst hongersnood op het Vlaamse platteland. Wat honger kan doen vertelt de generaalsdochter Malika Oufkir. Ze zat twintig jaar in Marokkaanse strafkampen omdat haar vader in 1972 een aanslag op de koning pleegde. Oufkir: “Honger is vernederend, honger is ontierend. Van de honger vergeet je je familie, je vrienden en je waarden. Van de honger verander je in een monster. We hadden altijd honger”. Ook epidemieën teisteren de hongerende bevolking in Vlaanderen: tyfus in 1847-1848, cholera in 1848-1849. De oversterfte, er gaan meer mensen dood dan geboren worden, bedraagt 9.000 in 1846, 22.000 in 1847, 10.000 in 1848 en 24.000 in 1849¹⁸.

Van Isacker citeert een passage van Bernardus de Neve uit Zomergem, ten noordwesten van Gent, uit januari 1848: “De weef nijverheid is alhier geweldig vervallen en de armoede zeer groot. Gans benden bedelaars lopen uitgehongerd rond, ook van Gent en elders. Er zijn mensen die dood vallen langs de straten, want de eetwaren zijn niet kopelijk voor de gewone man. De boeren moeten alles goed bewaken omdat er overal zoveel gestolen wordt. Men zegt dat er in Ruiselede en in Wingene hele menagieën (huishoudens, red.) uitgestorven zijn van honger en de tyfus. Ook in Knesselare zijn er al boven de vijfhonderd dood, meestal arme mensen en kinderen, in

Afb. 14: Vlaanderen is als een prachtige maar dode boom.

Locatie: Wolfhezer bossen, nabij Arnhem.
Foto: Esther Portegies-Hermans.

een jaar of twee drie tijds. Daar wordt veel te weinig uitgedeeld, maar de armbesturen kunnen het niet volgen. De arme kinderen gaan ook al lang naar school niet meer, maar rapen eikels of trekken spurrie (beestenvoer, red.) of ander kruid op het veld; er wordt soep gekookt van raapkolen en beten, en zelfs van boomschors¹⁸.

Veel getuigenissen uit die tijd bevestigen het beeld van hongerrellen, demonstraties en plunderingen van bakkerijen en winkels. In tien jaar tijd, van 1840 tot 1850, stijgt het aantal ingeschreven behoeftigen in het hele land van 400.000 naar 900.000. Rond het midden van de eeuw is één derde van alle arbeiders bij het armbestuur ingeschreven. In 1849, als Conscience zijn *De loteling* schrijft, rapporteert een geneesheer uit Gent over de uitgehongerden: "Zij hebben alle een vale gelige gelaatskleur. De lippen en mondholte, het tandvlees en het bindvlies zijn bloedloos. De stem is zwak, de blik dof en wezenloos. Het gelaat en de ledematen zijn opgezwollen of uitgemergeld¹⁸".

Oorzaak van de honger en epidemieën is overbevolking. Ieder jaar vragen in België dertig- tot veertigduizend extra monden hun deel van de boerenbedrijven die door toenemende versnippering

steeds minder opbrengen. De meeste boeren hebben die kleine stukken land niet eens in eigendom. De groei van de bevolking veroorzaakt bovendien een overvloed aan pachters die met elkaar concurreren waardoor de pacht prijzen stijgen³⁶. Van ellende emigreren Vlamingen massaal naar Wallonië en Frankrijk. Anderen zoeken werk in de steden. Daar belanden ze vaak in kleine aaneengesloten en raamloze rijen kleine woningen zonder comfort of hygiëne. Arbeiders, vrouwen en kinderen worden gedumpt in gruwelijke en ziekmakende omstandigheden; zij leven geïsoleerd en onttrokken aan het oog van de welgestelden, van wie velen bijverdienen met de verhuur

Afb. 15: Trien legt papier op de tafel om een brief naar Jan te schrijven. Zij kan lezen en schrijven, maar de rest van haar en Jans familie niet.

Bron: Conscience H.: Volledige werken van Hendrik Conscience. Geïll. jubileumuitgave. 1812-1912., deel 22, *De loteling*. Bavo en Lieveken, Amsterdam, z.j. (1912), p. 37.

van deze krotten. Kortom, Vlaanderen is als een prachtige maar dode boom. Oppervlakkig zie je schoonheid, maar aan het oog onttrokken kan het leven van de nieuwe bewoners van de steden in Vlaanderen worden samengevat met de woorden: honger, ongezonde voeding, kleine en slechte behuizing, lage lonen, ziekte, algemene uitbuiting, analfabetisme en alcoholmisbruik. Waardoor ook zij zoals een dode boom snel voorgoed zullen verdwijnen³⁷.

Romantisch liefdesideaal

In *De loteling* kaart Conscience van dit alles het analfabetisme aan. Trien kan lezen en schrijven, maar de rest van haar en Jans familie niet. Door de brief die Jan aan Trien laat schrijven realiseert ze zich dat ze andere gevoelens voor hem

koestert dan die voor een broer. Als de directeur van het hospitaal aan haar vraagt: “Is het uw broeder?”, bloost ze, kijkt ze naar de grond en zegt zacht: “Sedert dat hy ongelukkig is gevoel ik ook wel dat ik zyne zuster niet ben...”⁷

Zoals in de zeventiende en achttiende eeuw schetsen veel schrijvers in de negentiende eeuw het gezinsleven als hoogtepunt van intieme en knusse omgang tussen en binnen gezinnen, als dé periode van romantisering en emotionalisering van de menselijke omgang en dé periode van de uitbouw van ‘vrouwelijke’ gezinsfuncties. Dat burgerlijk model is echter maar één kant van de medaille; het komt in sommige sociale geledingen zeker voor, maar voor andere groepen, zoals boeren als Trien en Jan, is de samenleving in het algemeen en het gezinsleven in het bijzonder ongemeen hard en meedogenloos. Een gezamenlijke huishouding zoals de families van Trien en Jan die voeren is zo bezien bittere noodzaak en absoluut niet romantisch. Het is sowieso de vraag hoe teder menselijke omgang kan zijn bij dagelijkse honger en ziekte³⁷.

De meeste landarbeiders en boeren hebben toch al weinig ruimte voor idealistische bespiegelingen. De partnerkeuze en het huwelijk worden in de negentiende eeuw vooral bepaald door een samenbundeling van krachten en middelen. De samenleving kijkt daar via haar sociale voelhorens nauwlettend op toe, en zet roddel en bespotting in bij haar grote sturing op huwelijken tussen mensen met overeenkomstige klasse, opleiding en godsdienst³⁸.

P. Borscheid ging in de negentiende-eeuwse autobiografieën na of het belang van geld, sociale status en economisch prestige in de partnerkeuze tijdens de negentiende eeuw vermindert ten gunste van romantiek en passie. Er zijn aanwijzingen dat alle sociale lagen veel aandacht blijven besteden aan de bruidsschat en huwelijkswinst. Partners blijven elkaar beoordelen aan de hand van materiële voor- en nadelen en dat heeft weinig te maken met romantiek en liefde. Wel speelt volgens Borscheid de liefde een rol in de sociale omgang bij de kleine, kapitaalkrachtige elite die bij wijze van spreken liefde, intimiteit en romantiek kan kopen. Pas in een latere fase, na de algemene welvaartsverhoging, verspreidt het romantisch liefdesideaal zich naar de brede samenleving.

Vrouwen spelen hierbij een voortrekkersrol³⁷.

Tila Pronk is relatie-onderzoekster en hoofddocente bij Sociale Psychologie aan de Tilburg University. Zij noemt het feit dat steeds meer mensen de eigen regie hebben over hun liefde en de steeds coulantere houding daarover: “... één van de grootste veranderingen op liefdesgebied”. De veranderingen op liefdesgebied zijn volgens haar ook zichtbaar als je 2024 vergelijkt met tien of twintig jaar geleden. Pronk: “Mensen krijgen nu echt de mogelijkheid de relatie, en dus het leven, te krijgen dat bij hen past³⁹”.

In *De loteling* pakt Trien al in 1834 die voortrekkersrol om haar romantische liefde en daarmee haar eigen leven te leiden. Letterlijk omdat Jan met een stok in zijn hand, waarvan Trien het andere einde tegen haar rug houdt, haar voetspoor blindelings volgt. Figuurlijk omdat ze tegen de directeur van het hospitaal zegt dat zij andere dan zusterlijke gevoelens voor Jan koestert. Zelfs als de vrouw van de directeur van het hospitaal tegen Trien zegt: “... gy moet die gedachten uit uwen geest jagen en u troosten in zyne ramp. Eenen blinden jongen kunt gy immers niet blijven beminnen?”, antwoordt ze huilend dat ze Jan niet kwijt wil⁷. Naast het feit dat Trien kan lezen en schrijven is dit een tweede aanwijzing dat Trien niet tot de minst vermogenden behoort. Die kunnen zich een dergelijke liefde immers simpelweg niet veroorloven.

De liefde van Trien voor de loteling Jan met zijn oogziekte moet bij de lezers die *Consciencies Blinde Rosa* kennen nog harder aankomen dan die van dat verhaal geen weet hebben. *Blinde Rosa* verschijnt immers nog geen maand vóór *De loteling*, waardoor het heel vers in het geheugen ligt. Rosa kreeg oogziekte en werd daardoor blind nadat ze de loteling Karel, die “met zeere oogen” naar huis was gekomen, tijdens zijn ziekte had bijgestaan⁴⁰.

Schoonheid vrouw

Ook als Jan onderweg aan Trien vraagt of zij voor hem “niets meer zult zyn dan eene zuster” en lief voor andere jongens wil zijn, antwoordt ze dat ze met hem gaat trouwen. Evenals de vrouw van de directeur van het hospitaal wijst Jan op het verwachte negatieve oordeel van de samenleving. Hij zegt: “Wat zouden de menschen van my zeggen?” Waarop Trien reageert: “De menschen?”

Afb. 16: Trien zegt tegen Jan dat ze met hem gaat trouwen.

Bron: [Conscience H.](#): Volledige werken van Hendrik Conscience. Geïll. jubileumuitgave. 1812-1912., deel 22, De loteling. Bavo en Lieveken, Amsterdam, z.j. (1912), p. 105.

Wie wel doet moet zich niet schamen! En als ik met u ter kerke ga, om het jawoord voor de autaar te spreken, dan zal ik het hoofd met hoogmoed opheffen, en denken dat God hierboven weet wat goed en kwaad is. En laet my maer begaen; ik zal eens laten zien wat men kan als hart en armen sterk zyn⁷”.

Hiermee stelt Trien haar eigen gevoelens centraal in haar leven. De schrijfster en hooggevoeligheidsdeskundige Inger Strietman noemt dit gezond egoïsme. Strietman: “Maar dat is iets wat indruist tegen alles wat we altijd hebben geleerd: beleefd en sociaal zijn, ja en amen zeggen, je aan afspraken houden en empathisch zijn. Ons is geleerd dat we pas een goed mens zijn als je gericht bent op een ander. Maar kiezen voor jezelf is niet egoïstisch,

het is een must voor een gezond, evenwichtig en gelukkig leven. Gezond egoïsme betekent dat je om jezelf geeft én om anderen tegelijkertijd. En dat je je zorgen voor jezelf tot prioriteit maakt. Mensen uitnodigen om te doen wat goed voor ze is, heeft niets met egoïsme te maken⁴¹”.

En dat is wat Trien doet en bereikt. Ze kiest voor zichzelf vanuit verbinding met Jan en wordt daardoor gelukkig. Het vormen van verbinding is bij mensen diep verankerd. Binnen deze verbinding zijn van nature voorgeprogrammeerde positieve gedragseigenschappen als inlevend vermogen, zorg voor de ander en hulp bieden belangrijk bij het vormen van gemeenschappelijke banden. Uit onderzoek onder oudere mensen waarin zij terugkijken op hun leven blijkt dat vooral menselijke verbindingen en nauwelijks werk of materiële bezittingen als waardevol worden gezien⁴².

De relatiebemiddelaar Lotte Ditzel stelt echter: “Door de datingsapps zijn mensen niet meer gewend om de tijd te nemen om iemand écht te leren kennen. Ze merken dat ze met swipen al veel voor elkaar krijgen, aandacht en ook seks, waardoor ze vooral gauw willen doorklikken naar het volgende hapje. Maar daardoor ga je met niemand echt de verbinding aan”. Met “swipen” bedoelt Ditzel op een aanraakscherm door een digitaal document bladeren. Hierbij komt nog dat volgens de mede-eigenaar van een datingbureau Sazan van Woerden door digitalisering onze sociale vaardigheden steeds verder achteruit dreigen te gaan. Van Woerden: “We kijken voortdurend op onze telefoon in plaats van om ons heen”. De sociaalpsycholoog Jonathan Haidt beaamt dit. Volgens hem ontstaat er door de sociale media een generatie die makkelijker communiceert via emoji's dan in het echt. Emoji's zijn plaatjes in geschreven berichten die een emotie overbrengen⁴³. Geen wonder dat ongeveer een kwart van alle meerderjarige Nederlanders vandaag de dag vrijgezel is. En dit percentage bovendien blijft stijgen, terwijl bijna de helft van de volwassen Nederlanders zich eenzaam voelt. Eén op de zeven zich zelfs erg eenzaam voelt. Terwijl sociaal contact en een gevoel van gemeenschap gelukkig en gezond maakt⁴⁴.

Marie-Anne Vanderhasselt is klinisch psycholoog en hoofddocent geneeskunde en gezondheidswetenschappen aan de Universiteit Gent. Vanderhasselt stelt dat mensen met goede vrienden een gelukkiger, gezonder en langer leven leiden dan personen zonder. De klinisch psycholoog: “Het hebben van vriendschappelijke relaties is bijna een even belangrijke factor bij het voorspellen van een gezond leven als de broccoli die op je bord ligt. (...) Ben je eenzaam, dan ga je sneller achteruit en ervaar je eerder depressies”. In de ogen van Vanderhasselt kunnen de platformen op internet het fysiek contact niet vervangen. Vanderhasselt: “Dat zorgt voor positieve effecten: je kunt in elkaars ogen kijken en weten of je elkaar echt begrijpt, diepgaande gesprekken voeren. Je beleeft samen dingen, maakt nieuwe herinneringen en lacht. Daardoor worden de

beloningscentra in de hersenen gestimuleerd en dat geeft jou het onvervangbare gevoel dat je vleugels hebt. Bij Snapchat en Facetime is dat moeilijker, door vertraging die de communicatie ondervindt⁴⁵”.

Het vooruitstrevend boerenmeisje Trien heeft geen internet, is sociaal heel vaardig en maakt wel échte verbinding met mensen. Ook kan Trien, terwijl ze niet eens een burgervrouw is, lezen en schrijven in 1833 – 1834. Toen de landelijke levensopvattingen nog niet waren vernietigd door de crisissen van de jaren veertig en werden verdrongen door de cultuur van de burgers uit de steden⁴⁶. Trien en haar cultuur zijn zo een voorbeeld voor burgervrouwen. Juist bij hen en niet bij de vrouwen uit de hoogste sociale groepen of de arbeidersvrouwen, was het gevoel van machteloosheid en achterstelling het grootst. In de veranderende wereld van de tweede helft van de negentiende eeuw zijn zij geen publieke gesprekspartner. Het zijn hun mannelijke partners die sociaal en economisch de dienst uitmaken³⁷.

Afb. 17: Mary Wollstonecraft in 1790-91. Ze vergelijkt in 1792 de geest van vrouwen met een bloem waarvan de schoonheid belangrijker wordt geacht dan haar kracht en bruikbaarheid.

Schilder: John Opie (1761-1807).

Bron: https://en.wikipedia.org/wiki/Mary_Wollstonecraft

De Engelse schrijfster en voorvechter voor vrouwenrechten Mary Wollstonecraft vergelijkt in haar pamflet *Een verdediging van de rechten van de vrouw* in 1792 de geest van vrouwen met een bloem waarvan de schoonheid belangrijker wordt geacht dan haar kracht en bruikbaarheid. De bloem wordt geplukt wanneer zij op haar mooist is en verwelkt voordat de plant volwassen kan worden. Zo is voor de man uit hogere kringen in die tijd de schoonheid van een vrouw, tot Wollstonecrafts grote spijt, belangrijker dan haar ontwikkeling⁴⁷.

Sindsdien is veel veranderd. Met dank aan bijvoorbeeld Conscience.

Mogelijk werd hij hiervoor ook beïnvloed door Elisabeth (Betsy) Teichmann, de tweede dochter van gouverneur Theodoor Teichmann. Conscience draagt zijn boek *Lambrecht Hensmans* uit 1847 aan haar op. In maart van dat jaar haalt Betsy Teichmann samen met Conscience geld op voor de slachtoffers van de hongersnood. Volgens haar dochter Marie-Elisabeth Belpaire kwam Conscience bij hen thuis om zijn concept romans voor te lezen. Vanhecke vindt het waarschijnlijk dat de vrouw van de directeur van het hospitaal in *De loteling* naar

Betsy Teichmann verwijst⁴⁸.

In ieder geval is ondanks Wollstonecraft en ondanks Conscience de gelijkwaardigheid tussen man en vrouw er nog steeds niet altijd en overal. In 2024 is in Gambia bijna driekwart van de vrouwen besneden en stemde het parlement in maart in om het verbod daarop te laten onderzoeken.

In datzelfde jaar is in Nederland het opzettelijk doden van vrouwen en meisjes volgens de Nederlandse officier van justitie Nicolle Sommers “een groot maatschappelijk probleem dat voor veel ellende zorgt”. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) stelt dat in Nederland jaarlijks gemiddeld 43 vrouwen worden vermoord. Bij zes op de tien slachtoffers was van 2018 tot 2022 de vermoedelijke dader een (ex-)partner. In 2023 werden in Nederland 26 vrouwen omgebracht door (ex)-partners. In deze cijfers zijn moord of doodslag door een afgewezen aanbieder niet inbegrepen. Evenmin als het doden van prostituees en eerwraak door anderen dan de partner⁴⁹.

Om dit alles te voorkomen dient er volgens Somers een cultuuromslag te komen. En de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen wordt in Nederland zelfs weer groter. De Global Gender Gap Index, die de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen weergeeft, laat zien dat in 2024 voor Nederland de kloof voor 77,5% is gedicht. Dat is een terugval van 0,2% vergeleken met 2023⁴⁹. De krijgsmacht in Nederland is vóór een cultuuromslag waarin vrouwen en mannen gelijkwaardig

met elkaar omgaan. Ook bij de medische dienst, waar slechts één op drie werknemers vrouw is. Het ministerie van Defensie is al jaren bezig met vooral vrouwen te rekruteren, maar volgens de NOS “levert dat niet genoeg op”. Het leger wil meer vrouwen omdat het onderkent dat meer diversiteit op de werkvloer tot meer prestaties en meer sociale veiligheid zal leiden. In mijn vorige bijdrage in dit tijdschrift betwijfel ik of het gunstig is voor het doorvoeren van gewenste veranderingen als die vooral worden uitgedragen door slechts één sekse: vrouw, zeker in organisaties waar vrouwen in de leidinggevende functies in de minderheid zijn⁵⁰.

Ogen als korenbloemen

Ondanks dat het boek *De loteling* heet, is Trien belangrijker dan Jan, de loteling. Conscience vertelt het verhaal vanuit haar oogpunt. Bovendien heb ik geteld hoe vaak Conscience de namen Trien en Jan gebruikt als hij ook daadwerkelijk Trien of Jan zelf bedoeld. Dus als er bijvoorbeeld staat de “moeder van Jan” heb ik de naam Jan niet meegeteld omdat de moeder een ander persoon is. Uit de telling blijkt dat Trien 47% vaker voorkomt dan Jan. Namelijk 217 keer Trien en 148 keer Jan. Die heeft een oogziekte. Te verwachten is daarom dat het aantal bladzijden van het boek waarin Conscience de ogen van Jan noemt hoger is dan die van Trien. Maar dat is niet zo. Op 38 pagina’s noemt Conscience de kijkers van Trien, op 37 die van Jan en op 28 die van derden. Zelfs de gezonde ogen van Trien zijn in *De loteling* dan ook minstens zo belangrijk als de zieke ogen van Jan.

En ogen zijn belangrijk. Stephen Reese is historicus en gespecialiseerd in symbolen en mythologie. Over de symboliek van ogen schrijft hij: “Ogen zijn misschien wel het meest symbolische van alle zintuiglijke organen en staan voor verschillende begrippen zoals alwetendheid, intuïtie, kennis, helderziendheid en de poort naar de ziel. Ogen kunnen ook staan voor intelligentie, licht, waarheid en waakzaamheid. (...) Ogen kunnen ook symbool staan voor je manier van kijken, vooral naar jezelf. In dit geval zijn ze geen raam maar een spiegel die je kan helpen bepaalde zaken in je wakende leven te begrijpen of een duidelijker beeld te krijgen⁵¹”.

Vanaf de geboorte

De Italiaanse

dat baby’s twee

zijn we al gevoelig voor oogcontact.

onderzoeker Teresa Farroni ontdekte

dagen na hun geboorte al verhoogde

hersenenactiviteit krijgen bij het zien van foto’s van mensen die hen recht aankijken. Ogen zijn een bron van informatie. Via de ogen kunnen we zowel boodschappen zenden als ontvangen en maken we contact met elkaar. Het activeert ons sociale brein. Hierbij komt nog dat verreweg het grootste deel van onze communicatie non-verbaal is. We zeggen bijna alles met ons lichaam en niet zozeer met woorden. Met woorden kun je van alles verkondigen, maar een lichaam liegt bijna nooit⁵².

Een goed voorbeeld van de kracht van ogen geeft Jacky Trevane. De Engelse is 23 jaar als ze tijdens haar vakantie in Egypte trouwt met Omar en daar vervolgens met hem blijft wonen. Als Jacky tegen hem vertelt dat ze zwanger is krijgt hij “een gevaarlijke glinstering in zijn ogen” en slaat haar door de kamer. Even later trapt hij Jacky in haar rug en vervolgens vier of vijf keer in haar buik. Een paar uur later krijgt ze een miskraam. Jacky: “Omar ging zonder een woord tegen me te zeggen terug naar de kazerne.” Vier dagen later komt de dienstplichtige soldaat terug. Jacky schrijft: “Eindeloos praatte hij tegen me aan. (...) Mijn voornemen om afstandelijk te blijven en niet te reageren begon af te brokkelen toen ik naar zijn smeekbede luisterde. Ik tilde een hand op en streelde zijn hoofd. Hij keek op, en toen hij me aankeek met die bruine ogen van hem, nat van tranen, voelde ik de vertrouwde golf van liefde door me heen gaan. En ik vergaf hem⁵³”.

Conscience gebruikt het hele boek door de kracht van de ogen van Trien. Haar ogen zijn gezond en die van Jan ziek. Steeds herhaalt hij hoe mooi haar ogen zijn. Toen Jan nog geen oogziekte had waren zijn ogen zwart. Maar Trien heeft “grote blauwe oogen”, “indringende blauwe oogen”, “schoone blauwe oogen” en “glinsterende blauwe oogen”⁷. Uit onderzoek onder de lijst van de honderd knapste mensen ter wereld blijkt dat vrouwen met blauwe ogen 2,2 keer meer kans te hebben om tot die lijst door te dringen, dan vrouwen met een andere oogkleur⁵⁴. Door te benadrukken dat Trien blauwe ogen heeft suggereert Conscience dat ze mooi is. Hoe mooi mag de lezer zelf over fantaseren. Ook benadrukt hij met de blauwe ogen het karakter van het meisje.

Die worden namelijk niet gevonden, ze staan ook vrede en kalmte. Eveneens voor geluk en het vinden problemen⁵¹. En Trien met

vindt de oplossing om haar romantische liefde te krijgen uiteindelijk bij een oude militaire geneesheer met moderne geneeskundige vaardigheden.

alleen het meest aantrekkelijk symbool voor helderheid, staan blauwe ogen symbool van een oplossing voor haar ogen als korenbloemen

“Tengere zoete maagd”

Behalve het prikkelen van de fantasie en het benadrukken van de mooie ogen van Trien kan er nog een reden zijn waarom Conscience verder niets over het uiterlijk van het meisje schrijft. Door het uiterlijk van het meisje verder in het ongewisse te laten kan de lezer haar daarop niet beoordelen, terwijl vrouwen in hogere kringen daar juist wel op werden afgerekend. En tegenwoordig niet alleen dames in hogere kringen. De Neerlandica en schrijfster Nelleke Noordervliet wiens

Afb. 18: De gentiaan staat symbool voor volharding.

Foto: <https://wilde-planten.nl/klokjesgentiaan.htm>

Klaas Dijkstra-cc-by-nc-sa 3.0 nl

oeuvre in 2018 is bekroond met de Constantijn Huygensprijs en in 2022 de Gouden Ganzenveer ontving, schrijft in 2005 zelfs: “Niets is zo het object van obsessies geworden als het vrouwenlichaam. Voor vrouwen zelf: anorexie, boulimie, (eetstoornis met steeds terugkerende eetbuien gevolgd door opzettelijke handelingen die de opname van het voedsel compenseren, bijvoorbeeld door overgeven, red.) plastische chirurgie, mode. En voor mannen; pornografie is daarvan het bekendste verschijnsel”. In de ogen van Nnenna Belia willen vrouwen voldoen aan het schoonheidsideaal omdat zij dan als aardiger en betrouwbaarder worden ingeschat. En als gevolg daarvan beter behandeld, aldus de schrijfster in 2023⁵⁵.

Maar Conscience verwijst de lezer in *De loteling* slechts alleen naar de mooie ogen van het meisje.

Bovendien zou het uiterlijk van Trien afleiden van

haar blauwe wereld. Ze loopt naar Jan onder de zon die “brandt gloeiend tegen den diepblauwen hemel”. Triens blauwe ogen zien een “blauwe hemel vol glinsterende starren des geluks”. En kijken dromend naar een maan die haar slaapkamer zo helder verlicht dat het “er overal blauw uitzag en heel vreemd⁷”. Als Trien onderweg ’s morgens wakker is, maar Jan nog slaapt, ziet ze dat bij zijn voeten een “hemelblauwe Gentsiane” die met “hare prachtige kelken” naar Jan wijst. De gentiaan staat symbool voor volharding⁵⁶.

De blauwe wereld van Trien is er vaak ook in de jeugd van Hendrik Conscience zelf. Conscience verbindt Trien zo met een kleur die hij associeert met vertrouwen en veiligheid. En hij niet alleen. Uit onderzoek blijkt dat mensen binnen 90 seconden na de eerste indruk een onbewust oordeel vellen over een product. Tussen 62% en 90% van die beoordeling is alleen op kleur gebaseerd. Blauw is de kleur van de zee en lucht en wordt hoofdzakelijk als bedrijfskleur gekozen omdat het vertrouwen wekt⁵⁷.

Hendrik groeit op in Antwerpen. ’s Avonds vertelt hij met vrienden uit de buurt volksverhalen uit boeken met een blauwe omslag. Op zondag gaat hij steevast toneel kijken in een kelder. Daar ziet Hendrik iets dat volgens hem een “durenden invloed (...) op mijn geest heeft nagelaten”. Een marionet dat een vrouw voorstelt in een keurslijf van blauwe zijde⁵⁸. Als Hendrik bijna dertien is, verhuist hij in Antwerpen naar een houten huis met een blauwe gevel⁵.

Na het bombardement op die stad door het Nederlandse leger in oktober 1830 sluit hij zich daar bij de opstandelingen aan. Hendrik gaat het leger in. Van zijn vader krijgt hij een blauwe kiel, die in principe alle Belgische soldaten dragen. Eind december 1830 trekt hij met zijn wapenbroeders

Afb. 19: Als Hendrik Conscience in 1830 bij het leger gaat krijgt hij van zijn vader een blauwe kiel, die in de regel alle Belgische soldaten dragen.

Schilderij: Soldaat van de Belgische Revolutie in 1830.
Bron: Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Brussel/ bridgemanimages.com
<https://www.meisterdrucke.nl/fijne-kunsten-afdruk/Belgian-School/428200/Soldaat-van-de-Belgische-Revolutie-in-1830.html>

wat er werd geroofd, op den sneeuw rondom de groote vuren gelegerd. Reeds den tweeden dag had het zonderling schouwspel zijne aantrekkelijkheid voor mij verloren; ik bewoog mij langzaam en voelde iets in mij alsof ik ziek worden ging. Mijne vrienden der compagnie bemerkten het wel; zij omringden den petit fourrier (onderofficier voor het voorraadbeheer, red.) met de liefderijkste zorgen en hadden zelfs een bussel hooi gebracht om hem erop te laten slapen. Den derden dag was het mij nog erger; ik zat ineengekropen onder eenige boomstammen, die men als beschutting tegen den wind had opgericht; ...⁵⁹.

Conscience vervolgt: "De sergeant Deguée, mijn goede beschermer, wilde mij naar den Regiments-dokter leiden om een briefje tot inkwartiering te Baelen te bekomen; doch het kwetste mijne fierheid zoo diep, te moeten zwichten voor iets waaraan mijne gezellen, wederstonden, dat de schaamte mij nog meer deed lijden dan mijne onpasselijkheid. Ik had mij man gewaand, en ik bezweek als een kind onder koude en derving van gewoon voedsel! In mijne spijt antwoordde ik mijnen vrienden dat men om mij niet moet bezorgd zijn, dat het wel zou overgaan, en meer andere machtspreuken, die slechts de laatste teekenen waren mijner worsteling tegen het noodlot dat mij vernederen zou.

In den namiddag waren er eindelijk karren met voorraad in het bivak verschenen, en ik werd geroepen om, als fourrier, de mannen van corvée naar de karren te vergezellen. Ofschoon de koorts mij schrikkelijk deed beven en mij nauwelijks toeliet, op mijne beenen te staan; alhoewel de pijn in het hoofd mij verbijsterde, begaf ik mij vooruit en toonde mij bereid tot het volvoeren van mijnen dienst; doch de officier Schmit wilde het niet toelaten, en liep zelf om den Bataillons-dokter te halen.

Deze gaf mij een briefje, waarmee ik naar Baelen zou gaan; en de Burgemeester zou mij, bij het vertoonen van het schrift, in een huis van het dorp doen herbergen. De tranen schoten mij in de oogen, toen ik op het gelaat mijner vrienden zulk diep medelijden met mijnen ellendigen toestand bespeurde⁵⁹.

richting Limburg. Hendrik is dan achttien jaar. Ten zuidwesten van Lommel overnachten ze bij Balen midden op de heide. De sneeuw ligt bijna 30 centimeter hoog. Het vriest dat het kraakt. Conscience schrijft in zijn memoires: "Bijna den ganschen nacht bleven wij te been; doch tegen den morgen overviel ons eene onverwinnelijke slaapzucht. Velen legden zich neder, op vier of vijf stappen van het vuur, en sluimerden op den bevrozen grond even goed als in een donsden bed. Niets aan het lijf hebbende dan een lijnwaden kiel over mijn zwart schoolkleed, zat ik als gevoelloos rond te staren. Mijn aan gezicht en mijne borst waren brandend van den blaak des vuurs, terwijl mijn rug, door den scherpen Oostenwind aangedaan, schier bevroos van koude. Allengs verzwaarde mijn hoofd; ik legde mij neder, blikte nog eene wijl in de vlammen, en viel dan in slaap⁵⁹". Conscience vervolgt: "Toen ik twee uren later ontwaakte en meende op te staan, was het mij onmogelijk. Men had het vuur laten verzwakken, en het water van den gesmolten sneeuw was onder mij vastgevrozen. Men moest letterlijk met sabelhouwen mijnen kiel van den grond loshakken, vooraleer ik mij oprichten kon. Ik bibberde van koude; mijne leden waren versteven; ik was bleek en gansch moedeloos. Zoo bleven wij drie dagen en drie nachten, zonder ander voedsel dan

Zijn wapenbroeders geven Hendrik geld en gerookt spek mee. In Balen zijn echter alle huizen al vol. Gelukkig ziet Hendrik in de verte een lichtje branden. Conscience: “Het was een klein leemen huisje, tegen de baan naar Rosselaar. Ik klopte, en men opende oogenblikkelijk. Een schreeuw van schrik ontvloog de inwoners toen zij mij met het geweer in de hand zagen binnen treden, en zij begonnen smeekend mij te zeggen dat zij niets meer bezaten. Men had hunne kiekens en hunne eenige geit geroofd; zelfs hun laatste brood hadden de Belgen weggehaald. Ik zeide hun dat ik ziek was, vertelde in weinige woorden hoe ik in het dorp vruchteloos had gebeden en gesmeekt om een nachtverblijf, en eindigde met hun om een plaatsken in hunne hut te verzoeken totdat de morgen kwame. Mijn jonkheid en de klagende toon mijner stem troffen de goede lieden; zij wezen mij eenen stoel bij het smeulend vuur, hielpen allen te gelijk om den ransel van mijne schouders te krijgen, en zeiden mij, onder betuigingen van vriendschap en medelijden, dat hun geheel huisje tot mijnen dienst stond. Een bed konden zij mij niet geven; maar op den schelft (hooizolder, red.) boven het geitenstalleken, lag hooi: daarin kon ik slapen, en de baas zou wel zorgen dat ik er geene koude leed. Geen ander eten was er in huis dan een zwart roggen brood, dat ergens voor de rondzoekende vrijwilligers was verborgen geweest: van dit brood mocht ik nemen wat mij beliefte⁵⁹”.

Conscience gaat verder: “De hut was bewoond door eenen man en zijne vrouw en door hunne dochter, een meisje van omtrent zeventien jaar. Deze laatste beklagde den armen Belg met luider stem, en aanschouwde hem met zulk liefderijk medelijden, dat haar zoete blik alleen mij troost in den boezem goot en mij, als het ware, uit de moedeloosheid opriep. Ik wilde de lieden geld geven; doch man en vrouw stonden met verontwaardiging tegen mijn aanbod op. Konden zij iets ten mijnen dienste ervoor koopen, dan zouden zij het wel aanvaarden; maar er was nergens in de gansche gemeente iets voor geld te bekomen. Dan slechts schoot mij te binnen dat korporaal Fabry eenige ponden spek in mijnen ransel had gestoken. In allerhaast sneed ik ervan aan stukken; de pan werd over het vuur gehangen... en weinige oogenblikken later zat ik met mijne nieuwe huisgenooten aan den disch. Ik vertelde van mijne ouders, van mijn vorig leven en van mijn wedervaren op het bivak. Eer ik mij tot de rust begeven zou, waren wij alle vier zulke goede vrienden en bekenden, alsof ik sedert mijne kindsheid van het huisgezin hadde deel gemaakt. De man bracht mij boven het stalleken, maakte een diepte in het hooi, deed mij erin nederliggen, schikte dan nog meer hooi boven mijn lichaam en op mijne voeten, en wenschte mij dan den goeden nacht. Welhaast doordrong eene milde warmte mijne leden, en met haar stroomde er nieuw leven door het hart⁵⁹”.

De volgende ochtend ontbijten ze gevierden. Conscience: “Mijn blik viel op het meisje; zij lachte mij eenvoudig, doch zoo minnelijk toe, dat ik het hoofd boog en schaamrood op mijn voorhoofd voelde klimmen”. Het gaat steeds beter met de soldaat. Na drie koortsaanvallen is hij genezen. Conscience: “Zoo bleef ik omtrent tien dagen in de hut, meesttijds bij het vuur onder den schouwmantel gezeten en, in stille diepe mijmering, mijn oog op de jonge maagd houdend, die niet verre van mij zat te spinnen. Wanneer ik, aan de minste beweging van haar hoofd, kon raden dat zij den blik tot mij ging richten, keerde ik met schuchterheid mijn gezicht ter zijde. Zij scheen mij zoo schoon, de tengere zoete maagd, met hare frissche wangen en helder blauwe oogen! Zoo schoon en zoo zuiver dat zij mij voorkwam als een engellijk beeld, omhuld met eenen wasemkring van kuischheid en van betooverende onnoozelheid. In mijn eenvoudig gemoed wenschte ik dat God mij hadde toegelaten haar broeder te zijn. Hoe gelukkig en hoe blijde hadde ik mijn leven aan hare zijde gesleten!

Des avonds, wanneer moeder en vader ook rondom het vuur gezeten waren, dan moest ik vertellen. Omdat ik wist dat het Bethken vermaak deed, spande ik al de krachten mijner verbeelding in, en ik schiep en schilderde de zonderlingste voorvallen, die mijne toehoorders zoozeer boeiden dat zij uren lang, met gapende monden, op mijne verhalen luisterden. De ziel der maagd, terwijl zij dus met hare groote oogen mij aanschouwde, scheen op haar gelaat te zweven: onder den indruk van haren hemelreinen blik voelde ik de macht mijns geestes verdubbelen: ik werd Dichter door de opwelling van een voor mij nog onbewust gevoel....

Bethken was ten uiterste in haren schik met onzen Belg, zooals zij mij noemde; zij roemde zijn

verstand als eene wonderheid; zij was hem vriendelijk en nam hem bij de hand wanneer zij hem ter tafel wilde roepen; maar haar voorhoofd bleef leliewit, en als het schaamrood mijne wangen kleurde, glimlachte zij met schuldellooze vrijheid⁵⁹”.

Dan moet Conscience weer naar zijn regiment dat Balen verlaat. Conscience: “Bethken jammerde over haren armen Belg, die zeker in het woeste en harde soldatenleven weder ziek zou worden; ik betuigde de goede lieden mijnen dank en deed geweld om bij de herhaalde bewijzen van zoete zusterlijke genegenheid, mij door Bethken gegeven, niet in tranen los te barsten.

Des anderendaags ’s morgens, toen wij in de verte de marschtrommen hoorden, gaf Bethken mij boterhammen en twee hard gekookte eieren, welke zij van de meid des pastoors had gekregen: die moest ik, of ik wilde of niet, in mijnen ransel steken. Dan volgde het treurig afscheid; wij drukten elkaar met vochtige oogen de hand, en de goede lieden beloofden dat zij God voor mij zouden bidden.

Bethken volgde haren Belg van verre, tot in het dorp, waar mijn regiment juist op de groote baan verscheen. Ik voegde mij in den rang der onderofficiers mijner compagnie, die over mijne wederkomst jubelden, terwijl zij met blijdschap riepen: ‘Ah, daar is ons fourrierken’.

In het voorbijtrekken zag ik Bethken nog; ik boog het hoofd, want er sprongen tranen in mijne oogen; en nog dieper werd ik ontroerd, als ik, verder mij omkeerende, het droeve Bethken tegen een huis met den voorschoot voor het aangezicht zag staan....

De eieren welke zij mij had geschonken, nuttigde ik dien dag met kloppend hart; ook een der beide boterhammen; maar den tweede liet ik tot aandenken in mijnen ransel. Maanden lang werd hij bewaard; ja, zoolang dat hij gansch in morzelen was gevallen. Langer nog bleef het beeld van het zoete Bethken mij volgen; doch het verzwakte mettertijd, en er bleef mij niets van over dan de dankbare herinnering aan de zorg en de vriendschap, door eenvoudige hutbewoners mij bewezen. Slechts zestien jaren later heb ik het dorp Baelen voor de tweede maal gezien, en ik heb mij ter plaats begeven waar de zieke Belg eens zulke liefderijke verpleging vond. De hut was verdwenen; niemand wist mij me eenige juistheid te zeggen waarheen de ouders van Bethken of zij zelve waren vertrokken of versukkeld. Men scheen slechts door eene twijfelachtige herinnering nog te weten, dat daar ooit het leemen hutteken van eenen armen werkmans had gestaan. Een tweede bezoek te Baelen leverde mij geen en beteren uitslag op⁵⁹”. Telkens als Conscience later het verhaal van Bethken aan zijn kinderen vertelt, “glinsterden zijn oogen van aandoening”, aldus zijn dochter Maria in 1912⁵.

Woeste soldaten

Afb. 20: Conscience vindt onderdak bij Bethken en haar ouders die net als Trien en haar familie arm zijn en in een lemen hut wonen.

Ets: Joseph Linnig. Halle, provincie Vlaams-Brabant.
Gehucht met enkele kleine huizen, 1847.

Bron: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1888-0612-839

Pol de Mont, die Conscience in zijn laatste levensjaren vrij goed kende, betoogt dat Bethken in Trien herleeft⁵. Conscience dwaalt in zijn verhaal over Bethken net als Jan en Trien over de heide en vindt onderdak. Jan en Trien krijgen die bij een militair geneesheer. Conscience vindt die bij Bethken die net als Trien arm is en bij haar familie in een lemen hut woont. En zoals Trien zegt iets anders voor Jan te voelen dan een zus, beschrijft Conscience in zijn memoires zijn gevoel voor Bethken als “een zoete zusterlijke genegenheid⁷”. Gelet op zijn verhaal over Bethken en de opmerkingen van Pol de Mont en Conscience’s dochter verbloemt Conscience zijn gevoelens voor Bethken. De “genegenheid” was vooral zoet en minder zusterlijk.

Een volgende overeenkomst tussen Bethken en Trien is dat zij beiden jammeren over woeste soldaten als zij horen dat hun krijgsman vertrekt. Ook volgen beide meisjes hun geliefde tot in het dorp waar zij zich moeten melden. Eveneens geven beiden hun soldaat bij het afscheid brood mee. En huilen zij met de schort voor hun gezicht als zij hun krijgsman zien vertrekken⁷.

Ook valt op dat de lezer noch van Trien als Bethken de achternaam weet, maar die van zowel Hendrik als Jan wel. Bijzonder is eveneens dat zowel Hendrik als Jan door een militair geneeskundige bij hun geliefde komen waardoor ze genezen. Verder schrijft Conscience in zijn memoires dat hij zestien jaar na zijn afscheid van Bethken haar weer heeft gezocht. *De loteling* verschijnt eveneens zestien jaar nadat het verhaal in 1834 afgelopen is. Letterlijk de meest in het oog springende overeenkomst is dat Bethken net als Trien blauwe ogen heeft. Opmerkelijk is dat ook de ogen van Hendriks moeder, Cornelia, blauw zijn. Evenals die van de maan die verandert in "Onze Lieve Vrouw" in *De loteling*. En die van de beide dochters van de pachteresse in zijn boek *Blinde Rosa* dat Conscience, net als het verhaal van *De loteling*, in een herberg gehoord zou hebben⁵⁸. Terwijl maar 9% van de mensen blauwe ogen heeft. Helemaal toevallig zullen al die blauwe ogen niet zijn. De hechtingscoach Saskia Plagge stelt: "Onbewust kies je voor iets wat je herkent uit je jeugd; dat voelt veilig voor jou"⁶⁰.

Conscience voelt zich vlak voor het schrijven van *De loteling* niet comfortabel. En zal daarom voor de veilige weg hebben gekozen. Hij schrijft in zijn voorwoord van *De loteling* dat hij zowel geestelijk als lichamelijk aan het einde van zijn Latijn was. Conscience krijgt het in 1849 inderdaad veel voor de kiezen. Zijn vriend Theodoor van Ryswyck sterft op 38-jarige leeftijd. Conscience's vader overlijdt ook en zijn tweeënhalf jaar oude dochtertje wordt langdurig ziek. Zelf krijgt hij een "erge maegziekte" en wordt hij gefolterd "door de akeligste en yselykste droombeelden" die hem doen beven en hem uit zijn slaap houden. In Antwerpen maakt de cholera-epidemie 1687 slachtoffers

Afb. 21: Als Conscience weer ziek is haalt hij zijn inspiratie voor *De loteling* bij bewoners van de heide in de Kempen waar Bethken hem verzorgde en Trien haar Jan verpleegde.

Kunstenaar: Edward du Jardin. Hendrik Conscience in de

Kempen in 1849. Litho uit 1881.

Bron: <https://www.bibliotheek.nl/eregalerij/hendrik-conscience/hendrik-conscience-Afb.en.14.html>

Om uitsluitel te krijgen over het bestaan van Trien en Jan ging Leo Cautereels uit Zoersel op onderzoek uit. Voor de gehele negentiende eeuw vond hij in Zoersel niemand met de naam Jan Braems. Wel vond hij de samenstelling van het gezin dat in 1849 in het Klein Boshuis, de

en zoals zovelen Vlamingen vlucht het gezin Conscience. De familie belandt op het Keyersershof in Schilde op de heide. Waar het drie maanden verblijft en Conscience het verhaal over de loteling hoort⁵. In zijn memoires verhaalt Conscience: "Mijne moeder was eene goede, liefderijke vrouw, met ranke gestalte en levendige oogen. Haar ziekelijk kind was haar lieveling; volgens de bestendige wet van het moederlijk gevoel, beminde zij het des te meer daar het lijdend was en hare bescherming in ruime maat behoefde". Cornelia sterft op 14 december 1820. Hendrik is dan acht jaar oud. Conscience: "Gelukkigig dat de Schepper de kinderziel eene groote beweegbaarheid heeft gegeven, en haar derwijze heeft gemaakt dat zij de indrukken, hoe diep ook, niet lang in hunne volle kracht behoudt. Mij ging het volgens deze natuurwet: allengs verzwakte in mij deze pijnlijke herinnering, en kwam het beeld mijner moeder nog veeltijds voor mijne oogen zweven, ik zag haar niet in den dood, maar in het leven, zooals zij mij had bemind, gekoesterd en verzorgd"⁶¹.

Alle drie de dames met blauwe ogen hebben, toeval of niet, liefdevol verpleegd. En als Conscience weer ziek is haalt hij zijn inspiratie voor *De loteling* bij bewoners van de heide in de Kempen waar Bethken hem verzorgde en Trien haar Jan verpleegde⁷.

Afb. 22: Jan moet afscheid nemen van Trien.

Bron: [Conscience H.](#): Volledige werken van Hendrik Conscience. Geïll. Jubileumuitgave. 1812-1912., deel 22, *De loteling*. Bavo en Lieveken, Amsterdam, z.j. (1912), p. 5.

blijkt dat Hendrik verliefd is op een meisje met blauwe ogen. Jan ook. Hendrik wordt door dat meisje liefdevol verzorgd. Jan ook. En Hendrik moet net zoals Jan afscheid nemen van zijn geliefde. Maar bij Hendrik loopt de liefde niet goed af. Bij hem is het 1849. De plattelandscultuur is ontwricht. Hele families zijn uitgestorven of verhuisd⁶². Kennelijk ook Bethken en haar familie. Maar bij Jan is het nog 1834. De plattelandscultuur is nog niet ontwricht. Met zijn liefde komt het wel goed. Een ander verschil is dat Jan blind wordt en Hendrik niet. Maar Hendrik heeft wel iets met blinden. Voordat hij het leger ingaat, is hij onderwijzer. Om zijn goede wil te laten zien speelt Hendrik vaak

Afb. 23: Na de slag bij Leuven in 1831 belandt Conscience met een gewonde linkervoet in het noodhospitaal van Mechelen.

Schilder: Nicolaas Pieneman: *De Slag bij Boutersem tijdens de Tiendaagse Veldtocht*. Geschilderd: 1833.
Bron: <https://www.absolutefacts.com/nl/slag-bij-boutersem.htm>

Wie wel een oogziekte krijgt is een goede vriend van Conscience: de soldaat Joos Josef Dirickens, beter bekend onder zijn schrijversnaam Eugeen Zetternam. Zijn legerdienst begint op 2 januari 1847. Hij wordt gelegerd in Antwerpen en belandt in de blindenkamer van het hospitaal. Overdag wandelt Zetternam met een groot lichtscherm voor zijn ogen, net zoals Jan in *De loteling*. In ieder geval spreken Conscience en Zetternam elkaar op 7 mei 1849 bij de begrafenis van Van Ryswyck en op 21 augustus 1849 op het huwelijk van Zetternam⁶³. Nog geen drie maanden later, op 15 november 1849, schrijft Conscience het voorwoord van *De loteling*. Waarin de liefde tussen

boerderij van Trien en Jan, woonde. Dat gezin lijkt wat betreft de samenstelling in het geheel niet op dat van het gezin dat Conscience aantreft. Sterker; rond 1849 is er in heel Zoersel geen enkel gezin met een samenstelling dat ook maar een beetje lijkt op het gezin in *De loteling*. Bovendien blijkt uit onderzoek van Vanhecke naar het handschrift van *De loteling* dat Conscience pas op het laatste moment de naam Jan Slootinx wijzigde in Jan Braems²⁸. De hoogleraar Politieke Geschiedenis van België Els de Witte schrijft dat er achter elke fictie “een bepaalde sociale realiteit” zit. Stel dat Trien verzonnen is. En stel dat de sociale realiteit van Trien een vervlechting is van Bethken, Cornelia en een verhaal dat Conscience op de heide hoorde, wie is dan Jan? Uit de memoires

met één van de kinderen van de directeur. Conscience schrijft: “Deze blinde, dien ik honderdmaal in mijne armen of op mijnen rug gedragen heb, is later een befaamd toonkunstenaar (componist, red.) en organist der Antwerpsche hoofdkerk geworden⁵⁹”. Met de blinde jongen loopt het dus goed af. Met de blinde Jan in *De loteling* ook.

Jan gaat het leger in en wordt in 1834 in Venlo gelegerd. In dezelfde plaats waar ook Hendrik van oktober 1834 tot en met augustus 1835 in garnizoen ligt.

Jan belandt in het hospitaal. Hendrik ook, maar niet in Venlo. Na de slag bij Leuven in 1831, ook de slag bij Boutersem genoemd, belandt hij met een gewonde linkervoet een week in het noodhospitaal van Mechelen⁶¹.

Jan en Trien ook eindigt in een huwelijk. Als Trien een vervlechting is van Cornelia, Bethken en het meisje uit het verhaal dat Conscience op de heide hoorde, zou Jan dan een vlechtwerk van Conscience zelf, Zetternam en de jongen uit datzelfde verhaal kunnen zijn?

Angst

Als Trien en Jan al twintig uren hebben gelopen en nog maar drie uur hoeven voordat ze weer thuis zijn, zakt de soldaat in elkaar. Bewusteloos tegen een haag van een herenwoning. Trien rent daarnaartoe. Er blijkt een oude chirurgijn-majoor te wonen die één oog van Jan geneest en het stel in zijn huis laat overnachten. Tegen Trien zegt hij: "... en verlangt gy iets, vraeg het aen de meid of aen den knecht: het zyn goede lieden, die vliegen zullen om u ten dienste te staen". De volgende dag laat hij ze met een koets naar Zoersel brengen. Een mooi gebaar. Temeer omdat in de eerste helft van de negentiende eeuw de kosten voor het transport van goederen, in verhouding tot de inkomsten per hoofd van de bevolking en afhankelijk van de vervoerswijze, 120 à 600 keer zo hoog zijn dan tegenwoordig⁶⁴.

Tegenover al die hulpvaardigheid kan Trien als "arme boerendochter" slechts beloven dat zij en Jan voor de militair geneesheer en zijn knecht hun "leven lang in onze gebeden" zullen gedenken. Dit beeld van een onbaatzuchtige geneesheer past in de opvatting van de hoogleraar Geschiedenis aan de universiteit van Luik, Carl Havelange. Volgens hem doen medici zich in België in de tweede helft van de negentiende eeuw op grote schaal voor als volledig toegewijd aan de bevolking. Dit doen zij omdat vooral de armen in België in de negentiende eeuw steeds meer gebruik maken van niet-medisch geschoolde genezers. Vervolgelingen hiertegen zijn uitzonderlijk. Veel geneeskundigen voelen zich hierdoor miskent⁶⁵.

Met de koetsreis naar Zoersel houdt het verhaal dat zich in 1834 afspeelt op. Wat het laatste wordt geschreven onthoudt de lezer het beste. Het ligt voor de hand dat de lezer dan sympathie heeft voor de liefdevolle Trien met haar mooie blauwe ogen. Door de grote hulp van de kundige militair geneesheer ligt het in de rede dat de lezer ook genegenheid voor hem heeft.

Conscience geeft de chirurgijn-majoor geen naam waardoor Conscience de lezer stimuleert te denken dat de goede hulp niet alleen komt van een bepaald persoon, maar ook van de organisatie waarbij hij bij hoorde: de Franse militair geneeskundige dienst. Zoals Trien haar goede hulp voor Jan vindt bij een chirurgijn-majoor die onder Napoleon in het Franse leger diende, vindt moeder Cornelia die voor Hendrik na zijn geboorte bij een Franse militair geneesheer. Niet zo verwonderlijk, want de Franse vader van Hendrik is van 1799 tot en met 1807 ingelijfd bij de mariniers⁵.

Conscience suggereert dat de Franse militair geneeskundige dienst beter is dan die van België. Trien vraagt immers aan de knecht van de officier van gezondheid die onder Napoleon had gediend: "Kan hy ook aen oogen meesteren, vriend?" En hij reageert: "Ja, ja, en wat beter, als 't u belieft, dan de tegenwoordige chirurgyns!" De waardering van Conscience voor de Franse militair geneeskundige dienst valt te verklaren omdat onder Napoleon Parijs het middelpunt van de Franse geneeskunde wordt. Mede door de reorganisatie van het medisch onderwijs komt de klinische oriëntatie en de empirische opstelling daar tot bloei. Dit leidt tot een vernieuwing van zowel de diagnostiek als de therapie⁶⁶.

Waarom Conscience de moderne (Franse) militaire geneeskunde in de bloemetjes zet verklaar ik hierboven al deels. Hij is als pasgeborene door een Franse militair geneesheer en zijn moeder blijven leven. Als soldaat belandt hij in een hospitaal en een vriend van hem, ook een soldaat, komt later eveneens in een hospitaal terecht met een oogziekte. Op dat moment vormen oogziekten een breed maatschappelijk probleem. Hierbij komt nog dat Conscience in zijn jeugd nauwelijks romans of gedichten leest, maar des te meer wetenschappelijke werken. Vooral kruidkunde⁶⁷.

Volgens de dochter van Conscience was hij, als hij de kans had gekregen, zeker medicijnen gaan studeren. Overal waar Conscience woont raakt hij bevriend met geneeskundigen. Bijvoorbeeld in Kortrijk met Tillieux, Van de Esp en Dambre. En in Brussel met Thiriar en Bayer. Tien jaar na het verschijnen van *De loteling* breekt Conscience weer een lans voor de moderne geneeskunde in *De jonge dokter*. Op de verkoopdag van de bibliotheek van Conscience komen meer dan 700 geneeskundige werken onder de hamer⁶⁸.

In 1849 zal Conscience het belang van vertrouwen in goede geneeskunde des te meer hebben ingezien omdat in dat jaar aan de cholera-epidemie 22.000 mensen in België overlijden. Cholera is een infectieziekte van de dunne darm. De symptomen zijn voor velen schokkend: diarree, braken, hoge koorts, blauwe huid en een wezenloze lichaamshouding. Het onverwachte en explosieve karakter van de cholera en het snelle overlijden daaraan zorgt voor grote angst onder de bevolking. De elite ziet cholera als een ziekte van het gewone volk en schrijft de epidemie toe aan vuile en losbandige levensomstandigheden. Het neemt letterlijk en figuurlijk afstand van de lagere klassen. Uit verschillende studies blijkt dat mensen tijdens epidemieën vaak op zoek gaan naar een zondebok. Geleid door angst beschermen zij hun eigen positie in de samenleving en dringen hun normen en waarden op aan anderen⁶⁹.

Of wat betreft afstand nemen tot anderen in Nederland sinds 1849 veel is veranderd valt te bezien. In 2024 betoogt de directeur van Amnesty International Nederland, met een achterban van ruim 450.000 mensen, over ons land: “Sluipenderwijs wordt het maatschappelijk middenveld ingeperkt”. Jaco Dagevos is onderzoeker van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Ook hij zegt in 2024: “Het midden verdwijnt. De ene flank roept vooral dat de integratie is mislukt. De andere flank dat er niets mis is met migratie en integratie. Alle nuances verdwijnen en langzaam verdwijnt het midden. Dat brengt een oplossing niet dichterbij”. En in dat zelfde jaar ziet de Nederlandse minister van Justitie David van Weel (VVD) een: “individualistische gepolariseerde samenleving⁷⁰”.

Opmerkelijk is dat in 2024 net als in 1849 een besmettelijke ziekte in de polarisatie een rol speelt. De schrijfster en juriste Roxane van Iperen legt daarnaast een verband met het neoliberalisme waardoor “we in constante competitie met elkaar zijn (...) ieder maatschappelijk thema leidt nu terug naar de vraag: wie verdient er een stoel aan tafel? Ook in de coronatijd, toen er bijvoorbeeld werd gesproken over wie het redden waard was, wie belangrijker was. Toen ging het zowel over migranten als over minder productieve burgers, zoals ouderen⁷¹”.

Vertrouwt in 1849 de elite het gewone volk niet, op zijn beurt wantrouwt Jan met de pet de medici. Fatalisme en het leven in een besloten gemeenschap zorgen ervoor dat ideeën over ziekte moeilijk veranderen. Bovendien gaat de meerderheid van de gewone bevolking naar familie of naar de Kerk voor (medisch) advies, en niet naar een geneesheer. De erbarmelijke omstandigheden in de gasthuizen, de tegenwoordige ziekenhuizen, vergroten het wantrouwen in de medische sector⁶⁵. In *De loteling* rept Conscience echter met geen woord over cholera. Voor de ziekte heerst zoveel angst dat tijdens de cholera-epidemie van 1866 ook de Antwerpse pers dat woord niet gebruikt, overheden het aantal slachtoffers verdoezelen en sommige geneesheren tussenpersonen gebruiken om het volk te informeren en te controleren⁶⁵.

Ook houdt in *De loteling* de elite geen afstand tot Trien en Jan. Met succes smeekt Trien drie maal om hulp bij mensen die bij de elite horen. Te weten: de directeur van het hospitaal, zijn vrouw en de militair geneesheer. Zij behandelen Trien en Jan evenmin als zondebok, maar helpen hen juist uitstekend. En Conscience geeft geen enkele aanleiding om te denken dat Trien vuil zou zijn. Wel suggereert hij dat het meisje schoon is. Immers haar naam betekent rein, zuiver of schoon. Want de naam Trien is een verkorting van de vrouwennaam Catharina. Deze naam wordt in verband gebracht met het Griekse katharos dat rein, schoon of zuiver betekent⁷².

“Soldaat kameraad”

Door de positieve omgang tussen Trien en vertegenwoordigers van de militair geneeskundige dienst stelt Conscience die organisatie als voorbeeld voor de elite die juist steeds meer afstand neemt van mensen als Trien en Jan. Met haar smeekbedes stelt Trien zich kwetsbaar op. Immers wat als die zouden worden afgewezen? En die kans is juist zowel door de ongekennde tegenstellingen tussen rijk en arm als door de diepe crisis heel reëel. Maar Trien is niet bang om zich kwetsbaar op te stellen. Ook niet tegenover gegoeden die notabene tot de medische sector behoren. Het meisje knielt zelfs voor zowel de vrouw van de directeur van het hospitaal als voor de chirurgijn-majoor. Met succes. Want beiden helpen Trien⁷. Haar kwetsbaarheid is dus haar kracht. De kracht van een meisje als Trien dat zich kwetsbaar opstelt bestaat nog steeds. Op 3 juni 2024, 175 jaar nadat Conscience schrijft over de knielende Trien, staat een groep vrouwen voor het

Afb. 24: Trien knielt voor de vrouw van de directeur van het hospitaal.

Bron: Conscience H: De loteling, Antwerpen 1850, afbeelding 2.

ministerie van Defensie in Moskou. Sommigen hebben kinderen meegenomen. Ze dragen borden met teksten als “Breng papa alsjeblieft naar huis” en “Andrej Removitsj Beloësov, (de minister, red.) praat met ons. Wij bestaan”. Als een arrestatiewagen verschijnt knielen de dames. Hierop verschijnt een hoge officier waaraan de vrouwen hun beklag doen over de behandeling van soldaten aan het front, de problemen tijdens hun dienst en het openeindekarakter van de mobilisatie. De officier noteert dit. De Russische regering zit met de knielende vrouwen in haar maag. Ze zijn getrouwd met, of zijn moeder of zus van soldaten die volgens het Kremlin het vaderland verdedigen in Oekraïne. Daardoor is het geen optie om de kwetsbare vrouwen al te hard aan te pakken. Maar het kan de dames ook niet hun gang laten gaan. Hun ongenoegen zou zich als een inktvlek over Rusland kunnen verspreiden. Ook speelden vrouwen van soldaten een belangrijke rol bij de terugtrekking van de Sovjettroepen uit Afghanistan in 1989.

De woordvoerder van de dames verklaart: “De autoriteiten dachten dat alle vrouwen bang zouden worden en hun mond zouden houden. Maar zolang

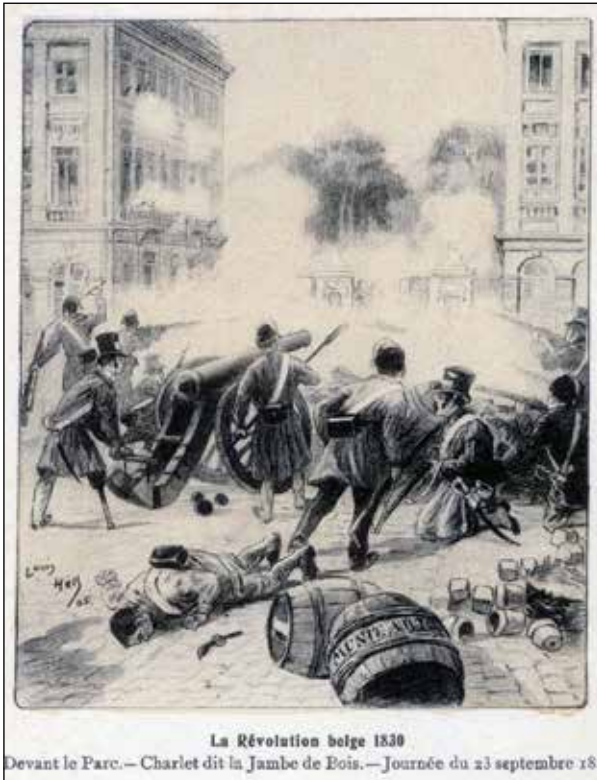
onze mannen aan het front zijn, zal niets hen helpen”. De Russische Anastasia Sjevtsjenko betoogt dat het vooral vrouwen zijn die de straat op gaan in de Russische oppositie. “Zij zijn activisten en de mannen zijn politici”, aldus de taalkundige en verslaggeefster⁷³.

Ook in het tegenwoordige Nederlandse leger is je kwetsbaar opstellen een probleem. Met name voor mannen. Jessica van Oort uit Tiel was korporaal bij de infanterie in het Nederlandse leger. Ze wordt in 2010 uitgezonden naar Afghanistan. Tijdens haar missie hoort ze over de dood van haar collega Luc Janzen. Een bermbom. De gewezen korporaal: “Als je terug op het kamp bent, dan spreek je er met elkaar over. Dan is er ook altijd een maatschappelijk werker of een pastoor waar je terecht kon (sic.). Maar het zijn toch allemaal stoere mannen. Het is moeilijk om je kwetsbaar op te stellen”. Ook volgens de presidentsvrouw van Oekraïne, Olena Zelenska, leeft vooral onder mannen het idee om “sterk en onwrikbaar” te moeten zijn. Zelenska: “Hierdoor zorgen mannen niet goed voor zichzelf⁷⁴”.

Dat mannen het moeilijker vinden zich kwetsbaar op te stellen dan vrouwen komt in ieder geval door hun andere hormoonhuishouding. Volgens de bijzonder hoogleraar Vitaliteit David van Bodegom van het Leids Universitair Medisch Centrum zorgt het hormoon testosteron voor agressie en risicovol gedrag. De biologische taak van mannen ziet hij als het verwekken van nageslacht. Van Bodegom: “De investering van vrouwen bij de voortplanting is veel groter; zij moeten een kind ook grootbrengen. Ze kunnen die investering niet op het spel zetten en gedragen zich verstandiger. Mannen kunnen met ‘stoer’ gedrag misschien juist nog ergens anders een kind verwekken⁷⁵”. Geen wonder dat de zieke krijgsman Hendrik Conscience tijdens zijn bivak bij Balen eind 1830 zijn naderende ziekte voelt als “het noodlot dat mij vernederen zou”. En zijn mogelijke uitval door zijn kwaal als “schaamte” en gekwetste “fierheid” ervaart tegenover zijn wapenbroeders. Zo erg dat een officier hem verbiedt te werken en een militair geneesheer haalt⁵⁹.

Het lijkt echter bijzonder dat notabene zijn eigen schepping Trien en de zieke soldaat Jan zich wél kwetsbaar tonen. Lijkt; want Trien is een vrouw. En Jan toont zich alleen kwetsbaar tegenover haar en niet ten opzichte van zijn makkers. Net zoals de ‘fiere’ zieke Hendrik het meisje Bethken zelfs niet aandurft te kijken als hij alleen maar denkt “dat zij den blik tot mij ging richten”. En in aanwezigheid van zijn kornuiten het hoofd buigt om zijn tranen te verbergen bij het afscheid van haar⁵⁹.

Je kwetsbaar opstellen mag dan wellicht minder fier overkomen naar andere mannen, maar is wel verstandiger. En niet alleen omdat mannen dan volgens Zelenska beter voor zichzelf zorgen. De gedragspsycholoog Chantal van der Leest betoogt dat iemand die zich kwetsbaar opstelt een signaal geeft dat anderen ook kwetsbaar bij jou mogen zijn. “Je schept dan een sfeer waarbij je er voor elkaar kunt zijn”, aldus Van der Leest. En we hebben anderen nodig om mee samen te werken, vooruit te komen en van te leren. Maar ook om gelukkig en gezond te zijn. Conscience laat in *De loteling* de knecht van de militair geneesheer dit in twee woorden samenvatten: “soldaet kameraed⁷⁶”. Hij stelt de sterke band binnen het leger zoals de chirurgijn-majoor die toont als

Afb. 25: Bij de opstand in 1830 te Brussel zijn de 1100 gewonde Belgen geheel afhankelijk van burgers.

Vervaardiger: onbekend. Gevecht op 23 september 1823 tussen Belgische opstandelingen en Nederlandse troepen voor het Warandepark in Brussel.
Bron: collectie prentkaartenverzameling Belfius Bank, objectnummer: B00014323, bewaarplaats: Académie Royale de Belgique. <https://cagnet.be/item/B00014323>

voorbeeld voor de samenleving waarin mensen steeds minder samen leven. Die sterke onderlinge band in het leger is er in Nederland 175 jaar later nog steeds. Na haar legertijd vertelt Jessica van Oort in 2024 dat ze twee groepen vrienden heeft. “Het zijn echt twee aparte werelden. En dat is niet omdat het bij de veteranen altijd maar over het leger gaat, maar omdat het mensen zijn met wie je jaren hebt getraind. Mensen die hetzelfde hebben meegemaakt. Mannen en vrouwen die je volledig moet vertrouwen op een missie. Die jou een knipoog geven en dat je dan weet wat er bedoeld wordt. Die kameraadschap mis ik soms wel in mijn huidige werk, die echte betrokkenheid, dat je zeker weet dat je van elkaar op aan kunt⁷⁷”. Conscience verbindt de uitzonderlijke solidariteit in het leger met de moderne kundigheid van de geneeskundige dienst daarvan. Alleen zo kan de romantische liefde van Trien en Jan gered worden. Waar in Nederland in de negentiende eeuw moderne geneeskunde wordt verspreid door vooral militaire geneesheren, wijst de gewezen soldaat Conscience er met *De loteling* in Vlaanderen op dat die nieuwe kennis uit Frankrijk komt⁷⁸. Dat land ligt als bron van moderne militaire geneeskunde voor de hand omdat Vlaamse militair geneeskundigen door de verplichte dienstplicht van 1795 tot 1815 onder Franse vlag dienen¹.

Verwijzen naar een Belgische officier van gezondheid zou niet geloofwaardig zijn omdat een goede militair geneeskundige dienst daar ontbreekt. Dat blijkt al bij het begin van de opstand als van 21 tot 26 september 1830 in Brussel hevig wordt gevochten. De 1100 gewonde Belgen zijn erg afhankelijk van burgers. Eén van hen is de pastoor Jan Baptist van der Meulen. Op 23 september is hij in het Sint Jansgasthuis aldaar. Hij schrijft: “De inwoners van Brussel hebben in deze droeve omstandigheyd gedaen al wat mogelyk was, om de gekwetsten te helpen. Men bragt zonder ophouden geheele manden, geheele zakken met pluksel in het gast-huys, het welk doet zien, dat ‘er vele duyzende handen bezig waeren met ‘er te maéken; men bragt eenen overvloed van oud lynwaed, windels en al wat ‘er noodig was om wonden te verbinden⁷⁹”. Het probleem van de Belgische militair geneeskundige dienst is dat in 1830 alle hoge functies bij deze dienst zijn bekleed door geneeskundigen uit het noorden. De eerste Belgische Inspecteur-Generaal van de Gezondheidsdienst is zelf nooit militair geweest. Bij het uitbreken van de opstand bevinden zich slechts 61 militaire geneesheren van Belgische afkomst in België. Een verwaarloosbaar aantal als bedacht wordt dat nog geen jaar later, tijdens de Tiendaagse Veldtocht in augustus 1831, het Belgische leger 48.000 man omvat en in de jaren daarna wordt uitgebreid tot 80.000 soldaten⁸⁰. Het is dan ook te begrijpen dat in *De loteling* Jan niet door Belgische militaire geneesheren kan worden geholpen.

Duivelssteen

De belangstelling van Conscience voor geneeskunde kan behalve door zijn eigen ervaringen en de cholera-epidemie van 1849 ook worden gezien tegen de achtergrond dat wetenschap en technologie in de loop van de negentiende eeuw grote vorderingen maken. Verschillende Vlaamse schrijvers brengen dit onder het volk. Dat is gebruikelijk omdat de letterkunde in België tot ongeveer 1880 een duidelijke functie heeft in het openbare leven, zowel op cultureel, als op sociaal, als op politiek terrein. De literaire verbeelding geeft vorm aan meningen, houdingen en waarden. Zij neemt geregeld het voortouw bij het beschavingsoffensief, de morele opvoeding en de collectieve identiteitsvorming. Hierdoor genieten schrijvers een hoog aanzien⁸¹.

Om de collectieve identiteitsvorming is het Conscience met vele andere Vlaamse schrijvers te doen. Niet het geweer, maar de pen als wapen in de strijd voor de rechten en waarden van de Vlaamse taal en cultuur. Conscience noemt het zijn “byzonder en hoofdzakelyk doel” om een “slagend bewys van de voortreffelykheid en den rykdom onzer moedertael” te leveren om zo haar bruikbaarheid voor de wetenschap te demonstrenen⁸².

De Vlaamse medicus en schrijver Isidoor Bauwens nam datgene wat Conscience over geneeskunde schreef onder de loep. Bauwens: “Onloochenbaar is het feit: Conscience had een tamelijk goede, algemeene gedachte over de geneeskunde, of, beter gezegd, over de geneeskunde van zijn tijd en van den tijd waarin zijn romans ons verplaatsen. Ook bezat hij een oppervlakkige kennis van de door hem behandelde ziekten. Bij een eerste overpeinzen, slaan ons zelfs de uitgebreidheid en betrekkelijke juistheid dier kennis met verwondering”. Verder concludeert Bauwens dat Conscience de loutere medische kunde uit zijn romans bande. Volgens de arts vermijdt Conscience alles wat maar een schijn van belezenheid, onderricht of wetenschap verraden kan. Bauwens: “Ook stelt hij geen ziektebeelden voor, maar verhaalt enkel terloops ziektegevallen⁸³”.

In *De loteling* is de frase over de duivelssteen een goed voorbeeld hiervan. Conscience: “Daer binnen, in het oogziekenhuis, was eene zonderlinge kamer. Derzelve vensters waren met schermen van donkergroen papier gesloten: geene enkele strael der zon mogt er worden in toegelaten. Voor ziende menschen was dit een akelig vertrek, waer een droevere toon dan het zwartste donker alles met pynelyke verwen (toon, red.) overtoog (doordrong, red.) en het hart des aenschouwers met geheimen angst en schrik beklemd. (...) Daarby, ofschoon hier menschen woonden en onder onzeggelyk verdriet verkwynden, heerschte er eene diepe stilte, slechts van tyd tot tyd onderbroken door eene klagt over het pynelyk branden der oogen met den duivelsteen⁷”. Conscience legt zo slechts oppervlakkig uit waarvoor die duivelssteen gebruikt werd. Te weten voor het “branden der oogen”. Dat de duivelssteen, ook wel helse steen of lapis infernalis genoemd, een tot staafje gesmolten zilvernitraat is. En dient om ziek vlees weg te branden en wonden aan te strijken vindt Conscience niet interessant voor zijn lezers⁸⁴.

Het gaat bij hem om het gevoel dat de lezer bij de medische handeling met de duivelssteen krijgt en niet om de handeling zelf. Zowel die emotie als de oppervlakkig beschreven medische verrichtingen moeten, net als het landelijke decor en het gedrag van de personages, geloofwaardig zijn. En dus kloppen met de werkelijkheid, zoals de gevreesde duivelssteen en de beschrijving Jans “oogen met zeker vocht te wasschen en met een wit zalfken te bestryken”. En ook dat het geloofwaardig is dat Conscience de oorzaak van de genezing door de moderne chirurgijn-majoor bij God legt. Immers de militair-geneesheer zegt tegen Trien: “Het is wel: God heeft uw gebed verhoord. Hy is het die u langs deze plaetse zond, en my toelaet een goed werk te doen⁷”. De geloofwaardigheid van *De loteling* is voor Conscience cruciaal omdat het immers vooral dient om de Vlamingen te verheffen en te bevrijden van de Franstalige overheersing. Conscience en Vlamingen in het algemeen, zien anders dan Nederlanders, taal als een politiek iets. Dat taal een vorm is van cultuur en niet een vorm van natuur. Iets wat je kunt maken en iets waarnaar je kunt streven en niet iets wat je van nature hebt⁸⁵.

Het Vlaams dreigt sinds de afscheiding van Nederland in 1830 verloren te gaan. Al tegen het einde van de achttiende eeuw begint de verfransing in Vlaanderen en Brussel. Het centrale bestuur, het hof, de aristocratie, de hogere geestelijkheid en het artistieke leven schakelen over

Afb. 26: De Kempen is de meest ongerepte en moreel ongeschonden streek van Vlaanderen. De streek van Trien.

Schilder: François Roffiaen. Een schaapherder in de Kempen, in de omgeving van Genk, circa 1854. Bron: Collectie schilderijen, Stedelijk Museum Ieper, objectnummer: SM 002806.

<https://erfgoedinzicht.be/collecties/detail/365c31c7-4edc-56b5-9fa2-0863ede4090f/media/ceff3aa4-0f65-48f2-7f66-46a179e256d2>

erkende taal in het parlement, regering, administratie, gerecht, onderwijs en het leger. Ook in Vlaanderen. Het Vlaams wordt afgedaan als niet veel meer dan een dialect. Eveneens speelt een rol dat het economische zwaartepunt in Wallonië ligt en het agrarische Vlaanderen in een steeds grotere crisis terecht komt. De toenemende macht van de burgers is daarom vooral in Wallonië. Het Vlaams is de taal van de lagere sociale groepen en van de arme agrarische gebieden⁸⁶. Zoals de Kempen; de meest ongerepte en moreel ongeschonden streek van Vlaanderen. De streek van Trien. Zij is net als haar streek zuiver Vlaams. Het arme boerenmeisje spreekt uitsluitend Vlaams. En zelfs haar naam betekent zuiver.

Het is de associatie met het volkse en het boerse dat het Vlaams volgens de elite ongeschikt maakt voor literatuur en wetenschap. En het is precies dat wat Conscience in *De loteling* wel doet. Hij is één van de schrijvers die zich met publicaties als *De loteling* verzet tegen de verfransing na de afscheiding in 1830 van Nederland. Voor hen blijft het Vlaams sociaal en cultureel belangrijk. Door hun publicaties in het Vlaams dwingen ze het bestaan van die taal zelf af, bewijzen ze de vitaliteit als cultuurtaal en leveren indirect een bijdrage tot politieke bewustwording⁸⁶. Het zijn de Vlaamse schrijvers die na de afscheiding als enigen voor de culturele bevrijding van Vlaanderen opkomen. Zij staan zo aan de basis van de Vlaamse Beweging, de strijd voor het Vlaams, en geven haar een inhoud mee die ze heel de negentiende eeuw en zelfs in de twintigste eeuw zou behouden. Omdat Vlaamse cultuur na 1830 minder hoog werd aangeslagen en het Vlaams in diskrediet kwam, werden Vlamingen van de Beweging en de Franssprekende elite van elkaar verwijderd. Hierdoor ontstond een soort martelaarshouding in de groep waardoor de onderlinge solidariteit naar buiten toe krachtiger werd. De Vlaamse Beweging zou uiteindelijk leiden tot de Vlaamse cultuurnatie met het Nederlands als voertaal in het duale België. Conscience is één van de grondleggers van die beweging. Zijn *In 't Wonderjaar* uit 1837 en *De Leeuw van Vlaanderen* uit 1838 zijn de allereerste Vlaamse romans. Gaandeweg profileert hij zich tot spreekbuis van een groep aanhangers van de Vlaamse Beweging die nationale eenheid binnen de beweging nastreven. *De loteling* is een goed voorbeeld wat Conscience met nationale eenheid voor ogen heeft: vervlechting ofwel verbinding en solidariteit⁸⁷.

Dat is een prima manier om Vlaanderen te verheffen, want als mensen samenwerken is hun gecombineerde kracht groter dan de som van de individuen. Ook nu in Nederland. Zo schrijft de bovengenoemde columnist Akyol 175 jaar na *De loteling*: "In het hele individualistische en neoliberale denken, is het misverstand ontstaan dat wij alles kunnen regisseren. Dat is natuurlijk onzin. We hebben nog steeds massa nodig om een front te vormen. Helaas klinkt dat tegenwoordig als een leus uit het verleden⁸⁸".

op het Frans. Daarna volgen bredere lagen van de burgerij. In het begin van de negentiende eeuw versnelt de verfransing door de aanhechting van Vlaanderen bij Frankrijk. Om via één taal een grote politieke eenheid tot stand te brengen, streeft de Franse regering systematisch de verwijdering van het Vlaams na. Het Frans wordt de taal van het bestuur, het leger, het onderwijs, het gerecht, de cultuur en heel het openbare leven. Ook komen maatregelen om het Vlaams te verbieden⁸⁶.

Na de afscheiding gaan de Belgische natievormers ervan uit dat de nieuwe staat het best tot uiting kan worden gebracht door één taal. Het Frans is daarvoor als toenmalige prestigetaal het meest aangewezen. Het wordt de enige officieel

Trien slaat

De literaire, culturele en politieke geschiedschrijving legt in Vlaanderen de afgelopen decennia sterk de nadruk op het antimoderne en zelfs reactionaire karakter van de Vlaamse Beweging. De docent moderne Nederlandse letterkunde en algemene literatuurwetenschap aan de Universiteit Antwerpen, Kevin Absillis, betoogt dat deze interpretatie van de Vlaamse Beweging correspondeert met de dominante kijk op Conscience en zijn werk. Absillis ziet in Conscience echter een goed voorbeeld van een cultuurnationalist die een inheemse cultuur verbeeld ten behoeve van een proces van collectieve vooruitgang. Conscience grijpt niet naar het verleden om zijn lezers te trakteren op een premoderne idylle, maar om voor Vlaanderen een moderne identiteit op te eisen. Het invoeren van nieuwe ideeën zonder oog te hebben voor culturele verschillen vindt Conscience volgens Absillis verkeerd⁸⁹.

Door de acties van de schrijvers als Conscience wordt duidelijk dat het taalprobleem zou kunnen uitmonden tot een politiek conflict. Dit mogelijke conflict wordt na 1848 nog reëler omdat dan de kiescijns wordt verlaagd, waardoor het bovenste deel van de middenlaag stemrecht krijgt. Bovendien winnen dan de middenlagen uit de Vlaamse steden die niet geïntegreerd zijn in de Franssprekende bovenlaag aan sociaal belang. Deze sterker wordende Vlaamse middenklasse begint gevoelig te worden voor de sociale en politieke frustraties door de verfransing. Politieke partijen worden gedwongen naar hun eisen te luisteren en politici uit hun midden staan op om op te komen voor het Vlaams. Vlaams, want dat wordt in de negentiende eeuw anders gezien dan het Nederduits. De term Nederlands wordt pas gangbaar aan het begin van de twintigste eeuw. Pas in 1973 wordt het Nederlands, en dus niet het Vlaams, erkend als de officiële taal van Vlaanderen⁹⁰. Frankrijk staat voor de Vlaamse kleinburgerlijke auteurs gelijk met zedenbederf. In hun werken zetten ze zich systematisch af tegen de Franse importcultuur. Gelukzoekers en bedriegers zijn in hun toneelstukken meestal Fransen of francofielen. Parijs is zonder meer een oord van verderf. Hun actie tegen een “verkeerde” mentaliteit concentreert zich uiteraard ook op de Franse taal. Maar ook zijn de eigen zeden beter. In een periode waarin taalverlies zich op vrij grote schaal voordeed, is deze houding een efficiënte bescherming voor de eigen cultuur, die sociaal en cultureel een veel lagere status bezit. In de strijd tegen de verfransing bieden ze een perspectief en een alternatief aan. Ook deze houding vormt een basis van de Vlaamse Beweging⁸⁶.

Maar in *De loteling* is niets negatiefs over het Frans of Frankrijk te bespeuren. Integendeel. Trien wordt heel goed geholpen door een Vlaamse chirurgijn-majoor die onder Napoleon had gediend. Heel anders is dat met het Waals of Wallonië. De strijd tussen de Vlaamse Trien en een soldaat uit Wallonië wordt zelfs letterlijk als die de kin van het meisje aanraakt. Ze slaat hem dan zo hard in het gezicht dat hij duizelig wordt. Conscience verklaart dit incident in een noot dat dit onder Kempische boerendochters “eene volstrekt algemeene gewoonte” is en “als eene pligt der eerbaarheid”. Jammer dat in de uitgaven van *De loteling* met moderne spelling de toelichting van Conscience waarom Trien slaat ontbreekt. De lezer kan zo in die uitgaven de klap van Trien wellicht niet begrijpen omdat vrouwen die zich laten gelden een kenau worden genoemd met haar op de tanden. Die vinden we niet leuk. Terwijl Conscience juist steeds positief over Trien schrijft⁹¹. Temeer is het weglaten van de toelichting spijtig omdat Gustaaf Segers, van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde en afkomstig uit de streek van Trien en Jan, schrijft: “Conscience heeft er zich met de grootste zorg op toegelegd, de zeden en gebruiken onzer Kempische mensen te leren kennen”. Als voorbeeld geeft hij onder andere de toelichting van Conscience op het incident waarin Trien de Waalse soldaat in het gezicht slaat. Segers onderschrijft in 1923 die toelichting dat het voor een Kempisch meisje gewoon is in een dergelijke omstandigheid te slaan. Segers: “Heel en al juist; ik zelf heb meer dan eens gezien, zelfs in de kermistent, midden in den kadriel, (Vlaams volksmuziek, red.) dat eene boerin, ook met de vlakke hand – en voorwaar geen poezelig handje – een haantje vooruit eene oorveeg gaf, dat het boven het vioolgekras uitklonk, de wangen en de ooren van den onbeschaamden kwast singelden, en zijne oogen duizend lichtjes zagen⁹²”. Net als bij bovenstaande chirurgijn-majoor noemt Conscience in *De loteling* geen enkele Waal bij naam, waardoor de lezer geneigd is om hun gedrag te verbinden met alle Walen.

Tegenover de strijd met de Walen beschrijft Conscience de vanzelfsprekende band tussen Trien en haar mede Vlamingen. Soms direct. Als de sergeant het meisje belooft te zwijgen over haar overtreding om Jan te bezoeken schrijft Conscience: “Och, gy goede mensch!, riep Trien, ik wist het wel: gy spreekt immers ook Vlaemsch gelyk wy!” Soms is de band subtiel. En het subtiel, het bijna onzichtbare, is het krachtigst. In de herberg neemt een soldaat uit Wechelderzande het voor Trien op tegen de handtastelijke Waalse soldaat. De Vlaming noemt Trien “Mieken”. Conscience legt in een noot uit dat in Brabant meisjes die men niet kent zo worden aangesproken en soldaten meisjes zo aanspreken als blijk van vriendschappelijk gevoel. Jammer dat ook deze toelichting in de moderne uitgaven van *De loteling* is weggelaten zodat de lezer de relatie tussen de twee minder goed kan wegen⁹³.

Meer mens met minder mensen

Afb. 27: Wie vaak in herbergen vertoeft, heeft volgens Belgische medici in de negentiende eeuw meer kans op alcoholisme, tuberculose en geslachtsziekten.

Schilder: Thomas van Leent (1807-1882). Herbergscène bij kaarslicht.,
Bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Thomas_van_Leent_-_Herbergsc%C3%A8ne_bij_kaarslicht.jpg

degene die ik tien jaar geleden was, dan vind ik zelf dat ik me meer verbonden voel met alles. Niet alleen met de natuur maar ook met andere mensen”. De gedragspsycholoog Chantal van der Leest verklaart: “Als je weet wat mensen fijn vinden, dan is het bizar hoe we onze steden en dorpen ingericht hebben. Totaal ongeschikt als verblijf. We hebben onszelf wijsgemaakt dat alles maakbaar is en we als mensen gezond kunnen leven (...) in anonieme flats en stenen omgevingen. Wij (...) stappen voor onze deur in de auto en rekenen het liefst af bij de zelfscankassa. Je kan (sic.) hele dagen doorbrengen zonder iemand te spreken⁹⁴”.

In 2024 wint de Turks-Amerikaanse econoom Daron Acemoglu de Nobelprijs voor economie. Hij ontkracht onder andere het idee dat technologische ontwikkeling per definitie vooruitgang voor de hele maatschappij betekent. Blijf alert en verval niet in automatisch techno-optimisme, waarschuwt Acemoglu⁹⁵.

Naast hoe een woonplaats is ingericht kan ook een te groot aantal mensen als onaangenaam voelen. De achttienjarige Tania Aebi uit New York, zeilt van mei 1985 tot november 1987 alleen de wereld rond en vindt tijdens die tocht iemand die in 1988 haar man word. Terwijl volgens deze fietskoerierster haar moeder helemaal alleen woonde “op de eenzaamste plek ter wereld – het overvolle eiland Manhattan”. Ook schrijft Tania: “Ik was tenslotte ook maar een nietig menselijk wezen op een planeet die er daar al veel te veel van had”. Sabine Dardenne, heel tenger, blonde haren en blauwe ogen, komt uit Rumillies bij Doornik in Henegouwen. Het meisje is zes jaar jonger dan Tania als zij in 1996 twee en halve maand opgesloten zit in het huis van de schroothandelaar Marc Dutroux in Marcinelle bij Charleroi, ook in Henegouwen. Al die tijd ziet ze alleen Dutroux

en één keer zijn handlanger. Sabine wordt “ziek van eenzaamheid”. Zelfs dit meisje, dat zich niet snel de kaas van het brood laat eten, zegt nota bene op de dag van haar bevrijding en een grote menigte haar thuis verwelkomt: “Ik hou niet van menigtes. Daarin heb ik me altijd al opgesloten gevoeld”. In 2024 heeft de verslaggeefster Wouke van Scherrenburg steeds meer de indruk dat door het steeds vollere Nederland “... onze lontjes steeds korter worden; ergernissen zich steeds meer opstapelen⁹⁶”.

Kortom; meer mens met minder mensen. Geen wonder dat Trien met haar blauwe ogen zich in de stad Venlo niet thuis voelt. Het boerenmeisje zoekt immers verbinding. Als zij met Jan door de stadspoort Venlo verlaat zegt ze dan ook opgelucht: “Kom nu maer aen, Jan! Nu zyn wy vry!”. Er zijn daar bovendien weinig taalgenoten. De soldaten uit Wallonië kunnen Trien niet verstaan en ook de Venlonaren spreken geen Vlaams⁷. Ze spreekt een burgervrouw aan die Conscience niet bij naam noemt. Ook hierdoor is de lezer weer geneigd om het gedrag van de naamloze vrouw te herleiden naar de groep waartoe ze behoort in 1849: de Nederlanders. Trien vraagt aan de Venlose: “Bazin, kunt gy geen Vlaemsch?” De Venlose antwoordt: “Dietsch? Ja!” Vervolgens vraagt Trien de weg, die ze haar wijst. In feite erkent Conscience hiermee dat in 1834 in Venlo geen Vlaams maar Nederduits wordt gesproken. Terwijl in 1834 het oosten van Limburg, dus ook Venlo, nog bij België hoort. Hij erkent daarmee in 1849 de afsplitsing van het oosten van Limburg tien jaar eerder⁹⁷. Taal is immers niet enkel een middel om te communiceren, het dient ook om je identiteit uit te drukken. Identiteit kun je opvatten als iets persoonlijks, maar ook als iets collectiefs. In dat laatste geval kan een taal een middel zijn om uit te drukken wie tot een bepaalde groep behoort, of, negatief uitgedrukt, wie niet tot de groep behoort⁹⁸.

Het verband tussen taal en identiteit is er evengoed tussen taal en kleding. Mensen dragen bepaalde kleding om bij een groep te horen en om zich als groep te onderscheiden van anderen. De Vlaamse boerenbevolking draagt in de negentiende eeuw bovenal praktische kleding aangepast aan het seizoen en het werk. Meestal is alleen de hoofdbedekking van de vrouwen sterk regionaal bepaald. Als Trien “eenige verre kerktorens” van Venlo ziet schrijft Conscience over haar: “Hare kleeding bewyst dat zy hier vreemd is; want zulke kanten plooiomutsen en zulke strooijen hoeden dragen de limburgsche vrouwen niet⁹⁹”.

Behalve dat Trien zowel kan lezen en schrijven als haar strijd voor romantische liefde is dit overigens een derde aanwijzing dat Trien niet tot het armste deel van de bevolking hoort. De échte onderlaag van de maatschappij moet het in de tijd van Trien stellen met de kleren die ze hebben en kunnen geen rekening houden met culturele verwachtingen. Velen gaan daarom door in vossen door het leven¹⁰⁰. Ondanks dat Trien een eenvoudig meisje is, moet ze daarom een zeker aanzien hebben gehad voor met name burgervrouwen. Ze hoort bij het boerenvolk, maar staat toch dicht bij de burgers dan het overgrote deel van de sociale onderlaag en kan hen zo meer beïnvloeden. In ieder geval erkent Conscience in 1849 via de taal en kleding van Trien dat Limburgers uit het afgestane deel van Limburg geen Vlamingen (meer) zijn. Dit is een ommezwaai voor Conscience. Tien jaar eerder, op 6 februari 1839, had hij zich nog samen met zijn jeugdvriend Jan de Laet in een pamflet vierkant gekeerd tegen het accepteren van de zogenaamde 24 artikelen. Die artikelen regelen dat Nederland de Belgische onafhankelijkheid erkent in ruil voor onder andere het oosten van Limburg⁵. Maar Conscience suggereert ook door de Venlose geen naam te geven dat Dietstaligen Vlaamstaligen niet alleen verstaan, maar ook nog helpen. De lezer krijgt zo een positief gevoel over Nederland. En dat terwijl Conscience als militair tegen de Nederlanders heeft gevochten en daarbij nog gewond raakte ook.

Tussen doodshoofden en geraamten

Een verklaring voor de ommezwaai van Conscience richting het Diets en de Dietstaligen, ofwel het Nederlands en de Nederlandstaligen, kan liggen aan de invloed van Ferdinand Snellaert. Volgens de biograaf van Conscience, Vanhecke, lijkt het erop dat Snellaert hem als enige “onder de knoet kon houden”. Dat is goed mogelijk. F.A. Comer schrijft: “In de Beweging zelf staat Snellaerts gezag vrij vast. Hij kan zich niet ten onrechte ‘als een soort van dictator beschouwen op wiens wenke veel gedaan wordt’¹⁰¹”. Snellaert uit Kortrijk wordt op 14 juli 1827 als onbezoldigd

Afb. 28: F.A. Snellaert. In de Vlaamse Beweging staat het gezag van Ferdinand Snellaert vrij vast.

Bron: [Comer F.A.: F.A. Snellaert \(1809-1872\). De man aan de bron, in: Neerlandia. Algemeen Nederlands tijdschrift, jrg 76, nr. 1, Gent 1972, p. 42. \[https://www.dbnl.org/tekst/_nee003197201_01/_nee003197201_01_0026.php\]\(https://www.dbnl.org/tekst/_nee003197201_01/_nee003197201_01_0026.php\)](#)

Afb. 29: J.J.A. de Laet. Jan de Laet is van de Antwerpse kunstenaars veruit de meest ontwikkelde.

Bron: <https://muizenest.nl/2017/01/24/j-a-de-laet/>

kwekeling ingeschreven bij de Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen in Utrecht. Na twee en half jaar promoveert hij daar als officier van gezondheid derde klasse. Op de Rijkskweekschool raakt Snellaert niet alleen vertrouwd met militaire geneeskunde, maar ook met literaire vorming. Zijn gehele persoonlijkheid wordt beïnvloed door de Nederlandse cultuur. Ook leert hij daar de man kennen die voor de rest van zijn leven 'zijn professor' blijven zal: de oogheeskundige Johannes Fredericus Kerst, directeur van de kweekschool¹⁰². Na de afscheiding van België blijft de militair geneesheer Snellaert Nederland trouw. In augustus 1831 wordt hij tijdens de Tiendaagse Veldocht ingezet voor de slag bij Leuven. Om zijn dapperheid op het slagveld wordt Snellaert met het Metalen Kruis onderscheiden. Op 10 mei 1835 verleent de koning aan de gezondheidsofficier eervol ontslag uit de dienst. De reden hiervoor is dat de vader van de Vlaamse Beweging, de schrijver Jan Frans Willems, in 1834 Belgische militairen die nog onder Nederland dienen oproept om naar België terug te keren. Volgens Snellaert is Willems "de roem beschoren de nederlandsche gewesten door tael en letterkunde aen elkander her aan te sluiten..." Snellaert vestigt zich in Gent en haalt daar aan de Rijksuniversiteit het diploma van doctor in de geneeskunde. In januari 1838 vestigt hij zich definitief in Gent en zal 35 jaar lang zijn patiënten dienen. Daar wordt Snellaert de rechterhand van de spil Willems en vervangt hem als hij in 1846 overlijdt. Zijn talrijke publicaties behandelen onder meer de meest uiteenlopende aspecten van de Vlaamse taal- en cultuurstrijd en literatuurgeschiedenis¹⁰².

In hetzelfde jaar 1834 dat Willems Belgische soldaten oproept naar België terug te keren, krijgt Conscience in november acht dagen vrij. Hij is gelegerd in Venlo en reist met de diligence in een nacht en een dag naar Antwerpen. Na een paar dagen zoekt de soldaat zijn vriend Jan de Laet op⁵. In zijn memoires schrijft Conscience: "Johan Alfried De Laet woonde in het krijgshospitaal te Antwerpen, als leerling-heelmeester. Ik vond hem op zijne kamer, waar hij bezig was met eenige koperdraden in een menschengeraamte te steken. (...) Toen ik mijn vriend tusschen doodshoofden, geraamten en zwaarlijvige boekdeelen verraste, was in mij de gedachte ontstaan, dat ik hem niet alleen zeer geleerd, maar tevens zeer ernstig en misschien wel koelhartig zou vinden. Hoe bedroog ik mij! De Laet sprak van poëzij, van letterkunde en van dichters, met een vuur en eene begeestering, die mij verwonderden; ...⁵⁹"

De Laet haalt Conscience over net als hem te gaan schrijven. Hij brengt Conscience in contact met jonge kunstenaars. Op 21 mei 1836 zwaait Conscience na ruim vijf jaar militaire dienst af. De Laet speelt in het romantische kunst- en letterenleven te

Antwerpen een belangrijke rol door zijn inzet en zijn enthousiasme. Van de Antwerpse kunstenaars is hij veruit de meest ontwikkelde. De Laet begint rond 1834 te dichten. De Laets vriendschap met Van Ryswyck leidt tot zijn overschakeling van het Frans naar het Vlaams. Op zijn beurt overtuigt hij Conscience om voor het Vlaams te kiezen¹⁰³.

Wanneer Conscience in 1839 na zijn protest tegen de 24 artikelen door een politieagent wordt gewaarschuwd dat zijn doen en laten wordt gevolgd, keurt Snellaert het pamflet hiertegen van Conscience en De Laet niet af. De rechterhand van Willems ziet “taalminnarij” namelijk als grondslag en inleiding tot politieke strijd. Op die weg kunnen en durven zijn Gentse vrienden hem echter niet te volgen. Ook Willems niet. Vandaar dat in Gent de meeste letterkundigen het pamflet wel afkeuren. Door het pamflet van Conscience en De Laet niet af te keuren en het zelfs in Gent te willen verspreiden, reikt Snellaert de hand naar Conscience en De Laet.

Zo bindt hij de kern van de Antwerpse groep van de Vlaamse Beweging, waartoe ook de gewezen militair en volksdichter Van Ryswyck behoort, aan de Gentse tak; zonder uitzondering Nederlands gezinden¹⁰¹. Op zijn beurt reikt Conscience in *De loteling* de hand aan Nederland door impliciet de afstand van het oosten van Limburg te erkennen.

De Laet en Snellaert zijn het vaak oneens, maar ze vinden elkaar waardoor Snellaert in 1849 te Gent het eerste Nederlands Congres kan organiseren. Tot aan de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) zullen er in Nederland en België 32 van die congressen zijn. Ze zullen doorslaggevend worden voor het Nederlands in Vlaanderen¹⁰².

Het meisje

Op dat eerste congres in 1849 spreekt Snellaert in zijn openingstoespraak onverbloemd: “Hebben tot nog toe alle middelen gefaald om de Nederlanden door politieke banden tot elkaar te brengen, laten wij dan naar zedelijke middelen uitzien¹⁰²”. De leider van de Vlaamse Beweging geeft hiermee de hereniging met Nederland op en wil zich concentreren op “zedelijke middelen” voor de Vlamingen. Nog datzelfde jaar schrijft Hendrik Conscience zijn zedenschets *De loteling*. Snellaert leest het “met genoegen”. Net als met zijn allereerste Vlaamstalige roman is Conscience ook met de zedenschetsen pionier in België. Bijvoorbeeld met *Hoe men schilder wordt* uit 1843 en *Siska van Roosmael* uit 1844. De zedenschetsen vallen onder de romantiek omdat hun werkelijkheid meestal ondergeschikt is aan gevoel vol drama. Toch zullen de zedenschetsen later uitgroeien tot de realistische psychologische roman. In zijn memoires schrijft Conscience: “Is er in mijn zedeschetsen iets, dat ons volksleven en onzen stillen godsdienstigen en beminrenden landaard kenmerkt, de soldatendienst heeft mij het gevoel ervan geschonken¹⁰⁴”.

Dorpsromans ofwel de Vlaamse variant daarvan de zedenschetsen, schetsen de zeden en gewoonten van de plattelandsbewoners. Zij bestrijken het grensterrein tussen romantiek en realisme. Omdat de plattelandsbewoners volgens de toen geldende medische en antropologisch opvattingen in vergelijking met de moderne verstedelijkte cultuur een vroeger stadium in de ontwikkeling van de menselijke soort vertegenwoordigen, kunnen ze optimaal dienen om de mens met zijn deugden en gebreken te beschrijven. De ‘achterlijke’ maar goede Kempische boeren waren dus een uitgelezen studie- verhaalobject. De eerste dorpsverhalen van de Vlaamse auteurs, die op zich al nauw zijn verbonden met een idealistische beschavingsopdracht, hebben daarom ook dikwijls het karakter van zedenschetsen. Daarin komen deugd en ondeugd lijnrecht tegenover elkaar te staan en worden de deugden én de kwalen van de moderne maatschappij geprezen óf aan de kaak gesteld in personages die ze in een primitieve ‘ongeschonden’ vorm belichamen¹⁰⁵. In *De loteling* belichaamt Trien de ongeschonden deugd. Conscience gebruikt haar als rolmodel. “Trien, in den Loteling, is eene boerin gelijk alle boerinnen.”, schrijft de Antwerpse schrijfster, dochter van de bovengenoemde Betsy Teichmann en Moeder van de Vlaamse Beweging Marie-Elisabeth Belpaire in 1902¹⁰⁶.

Vlaamse dorpsromans uit de negentiende eeuw raken in de twintigste eeuw vergeten op één uitzondering na: *De loteling*¹⁹. Een vlechtwerk over vrouwenemancipatie, romantische liefde en militaire geneeskunde om op te komen voor de Vlaamse taal en identiteit. Geschreven in het jaar 1849 wanneer een cholera- epidemie angst en verderf zaait onder de uitgemergelde Vlaamse bevolking¹⁸.

Tegenwoordig zijn ook andere romantische boeken met serieuze onderwerpen en diepgang weer het populairst in de boekenwereld. Veel boekwinkels hebben volgens Michelle van Leeuwen van uitgeverij Zomer & Keuning zelfs hele romantafels. Ze verklaart dit door de recente corona-epidemie.

Van Leeuwen betoogt dat daardoor veel mensen hobby's gingen zoeken en ze meer behoefte aan verbinding kregen. De sociale media speelden een grote rol in het promoten van dit soort romantische boeken waar de lezer zich in herkent¹⁰⁷.

De harten van de lezer steel je met positieve vergezichten. De algemeen directeur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) Leonard Geluk schrijft in 2022 dan ook:

Afb. 30: Optimistisch denken; licht in het vooruitzicht willen hebben, is ook de boodschap op een gebouwtje in het Gelderse Altforst. Foto: Esther Portegies-Hermans.

“In deze onzekere tijd moet het niet alleen maar ‘crisis, crisis, crisis’ zijn. Mensen hebben behoefte aan perspectief. Zoals Kim Putters in zijn essay *Het einde van de BV Nederland* betoogt en onderbouwt: er is behoefte is (sic.) aan een groter, verbindend verhaal”. Aldus de directeur. Optimistisch denken, licht in het vooruitzicht willen hebben, is ook de boodschap op een gebouwtje in het Gelderse Altforst. De schrijver Adriaan van Dis kijkt bij positieve vergezichten tijdens crisis juist naar de andere kant van de wereld: Japan. Van Dis: “Japanners maken scheuren zichtbaar door ze te dichten met goud, waardoor ze van de pijn schoonheid maken¹⁰⁸”.

De scheur is in *De loteling* het verdwijnende Vlaams en het ontwrichte angstige Vlaamse platteland. Het goud is het liefdesverhaal over een eenvoudig boerenmeisje uit een schilderachtige landelijke streek dat de lezer een bereikbaar perspectief biedt. Het meisje dat haar zieke soldaat liefdevol verpleegt. En zo samen met de moderne militair geneeskundige dienst haar romantische liefde en daarmee het leiden van haar eigen leven redt. Het meisje dat zich meer mens voelt met minder mensen. Het rolmodel dat positief denkt. Geëmancipeerd en in het licht van haar sociale achtergrond voor die tijd goed geschoold en gekleed is. Het meisje dat daarom en door haar kwetsbaarheid verbindt, vervlecht, in een samenleving waarin mensen steeds minder samen leven. Het zuiver Vlaamse meisje dat enkel Vlaams spreekt. Dat zelfs na 175 jaar nog aantrekkelijk is. De lezer verleidt en meeneemt met haar blik. Het meisje met “glinsterende blauwe ogen⁷”.

Bron: collectie Marcel Portegies.

Afb. 31: Hendrik Conscience in 1849.

Vervaardiger: Edward Dujardin.

Bron: <https://collectie.letterenhuis.be/doc/tg:lhpr:9907>, publiek domein.

Geachte lezer, via https://books.google.nl/books?id=-m8A AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false is het 175-jarig goud van de Vlaamse literatuur: *De loteling* van Hendrik Conscience, met fraaie letters en afbeeldingen auteursrechtvrij te downloaden. Ik wens u veel leesgenot.

Referenties:

1. **Couttenier P., Verschuere W.:** Inleiding, in: Couttenier P. en Verschuere (red.), Hendrik de veroveraar. De wereld van Conscience / Conscience in de wereld (1812-2012), in: Verslagen & Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2013, jrg. 123, nr. 2-3, p. 97, 98.
Reynebeau M.: De geschiedenis van België in woord en beeld, Tielt 2005, p. 33, 34, 102.
2. **Van den Berg W., Couttenier P.:** Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, deel 5, 1800-1900, Amsterdam 2016 (2), p. 454.
Ipers E.P.A.: De lotgevallen van een verzamelaar, in: De Vlaamse Kunstbode. Maandelijksch tijdschrift voor Kunsten, Letteren en Wetenschappen, jrg. 16, z.j. (1886), p. 301.
Frederiks J.G., Van den Branden F. Jos.: Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde, Amsterdam 1888-1891 (2), p. 387.
3. **De Clercq R.:** Redevoering uitgesproken in de feestzaal van de Koninklijke Maatschappij van Dierkunde te Antwerpen op 11 Oogst 1912, in: Sabbe M. e.a., Hendrik Conscience. Studiën en Kritieken, Antwerpen 1913, p. 17.
Lambrechts L.: De zanger van de heide, in: Sabbe, a.w., p. 183.
4. **Van den Berg, Couttenier:** a.w., p. 454.
Conscience H.: De loteling hertoetst door Karel Jonckheere, Antwerpen 1983.
https://www.uitgeverijvrijdag.be/auteurs-1/vanhecke-johan/742281_johan-vanhecke-over-het-schrijven-van-zijn-conscience-biografie -
<https://www.scholieren.com/verslag/boekverslag-nederlands-de-loteling-door-hendrik-conscience-49965>
5. **Vanhecke J.:** Voor moedertaal en vaderland. Hendrik Conscience. Biografie, Antwerpen 2021, omslag, 15-17, 21, 23, 25, 33, 34, 40, 86-88, 211-213, 234, 497.
<https://hendrikconscience.com/author/johnnyv89/>
www.uitgeverijprometheus.nl/auteurs/tom-lanoye
www.letterenfonds.nl/nl/entry/3681/tom-lanoye-wint-prijs-der-nederlandse-letteren-2024
<https://www.literatuurvlaanderen.be/nieuws/prijs-der-nederlandse-letteren-tom-lanoye>
6. https://www.uitgeverijvrijdag.be/auteurs-1/vanhecke-johan/742281_johan-vanhecke-over-het-schrijven-van-zijn-conscience-biografie
Portegies M.M.: 'De loteling' van Hendrik Conscience geplaatst in de maatschappelijke context van de schrijver en de samenleving in België en Nederland, 1830-1863, in: Geschiedenis der Geneeskunde, maart 2000, jrg. 6, nr. 3, p. 170-183.
Anonymus (redactie): Correctie bij 'De Loteling', in: Geschiedenis der Geneeskunde, juli 2000, jrg. 6, nr. 5, p. 283.
7. **Conscience H.:** De loteling, Antwerpen 1850, p. 7, 8, 10, 11, 15, 19, 31-34, 54-56, 58, 60-62, 65, 75, 81, 82, 84-88, 93, 98, 102-106, 111, 112, 138, 139, 140-143, 180.
8. Idem: p. 7.
De Eendragt, Veertiendaagsch Tydschrift Voor Letteren, Kunsten en Wetenschappen: 13-1-1850, jrg. 4, nr. 17, p. 68.
Vanhecke: a.w., p. 216.
Vanhecke J.: Wie was de loteling van Conscience? Op zoek naar de bronnen van 'een ware geschiedenis', in: Zacht Lawijd. Literair-historisch tijdschrift, maart 2017, jrg. 16, nr. 1., p. 60.
9. **Reese S.:** Heide – Symboliek en betekenis, 28-03-2023 in: www.avareurgente.com/nl/heide-symboliek-en-betekenis
Reese S.: Korenbloem – Symboliek en betekenis, 28-03-2023, in: www.avareurgente.com/nl/korenbloem-symboliek-en-betekenis
10. **Anonymus** (Netherlands School of Public & Occupational Health, red.): Schrijfvaardigheden en argumentatie, in: Nederl Mil Geesk T 2024; 77(3), p. 121).
Van der Pluijm, C.: Schrijven van gedichten en verhalen, Amsterdam en Antwerpen, 2003 (2), p. 135 en achterflap.
11. **Huijben M.:** Zien lezen doet lezen, in: De Gelderlander, 3-8-2024, jrg. 176, p. 16, 17.
12. **Herweijer K.:** Verschil tussen 'hen' en 'hun' is niet belangrijk, grote woordenschat wel, in: De Gelderlander, 6-5-2024, jrg. 176, p. 6.
Conscience: De loteling, a.w., p. 35-55 en 74 = 22 bladzijden. Het boek begint op p. 7 en eindigt op p. 150 = 144 bladzijden. 22 van de 144 bladzijden gaan over dat Trien kan schrijven en lezen. Dat is 15,3%.
Conscience: De loteling, a.w., p. 36.
Van Isacker K.: Mijn land in de kering 1830-1980. Deel 1, Een ouderwetse wereld 1830-1914, Amsterdam 1978 (2), p. 63, 64.
Van den Eeckhout F., Hannes J.: Sociale verhoudingen en structuren in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1840, in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 10, Haarlem 1981, p. 463, 464.
13. **Akyol Ö.:** Wat moet de clown doen als iedereen hem dood wil vanwege een grapje?, in: De Gelderlander, 1-8-2024, jrg. 176, p. 6.
Herweijer: a.w., p. 6.
Van der Aa E., Tienhooven G.: Het Journaal moet er zijn voor alle volwassenen, in: De Gelderlander, 9-9-2024, jrg. 176, p. 17.
<https://www.ozcanakyol.nl>
14. **Oomen E., Rosman C.:** Aap noot mis: hoe komen we uit de crisis in het onderwijs?, in: De Gelderlander, 18-5-2024, jrg. 176, p. 11-13.
15. **Akyol:** a.w., p. 6.
16. **Reynebeau:** a.w., p. 33, 35, 36, 46, 47.
Comer F.A.: F.A. Snellaert (1809-1872). De man aan de bron, in: Neerlandia. Algemeen Nederlands tijdschrift, Gent 1972, jrg. 76, nr. 1, p. 50.
17. **Roosens A.:** De Vlaamse kwestie. 'Pamflet' over een onbegrepen probleem, Leuven 1981, p. 15.
Vandenbroeke C., Vanderpijpen W.: Landbouw en platteland in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1844, in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 10, Haarlem 1981, p. 203.
18. **Van Isacker K.:** a.w., p. 12, 13, 16, 34, 60, 67, 68, 69, 70, 71.
Oufkir M., Fitoussi M.: De gevangene. Twintig jaar ballingschap in een Marokkaans cachot, Amsterdam 2009 (28), (Bewogen vrouwenleven), p. 10, 170.
19. **Van den Berg, Couttenier:** a.w., p. 447, 448, 454.
20. **Conscience:** a.w., p. 128.
Van Isacker: a.w., p. 56.
Segers G.: De Toponymie van Conscience's 'Loteling'. Een bezoek aan de hutten van Jan en Trien, in: Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Gent 1923, p. 545.
Vandenbroeke, Vanderpijpen: in: a.w., p. 203.
21. **Conscience H.:** Geschiedenis Mijner Jeugd, Leiden z.j. (ca. 1880), p. 155, 173.
Vanhecke: Voor Moedertaal, a.w., p. 40.

- Van Rhee A.: 'Steeds meer mensen vinden een gesprek ingewikkeld', in: Mezza. Het magazine voor een goed weekend, 8 en 9 juni 2024, p. 34.
22. Van der Aa A.J.: Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, deel 11, Gorinchem 1848, p. 597-599.
Conscience: De loteling, a.w., p. 16, 23, 24, 35, 57, 58.
 23. Uyttenbroeck H.H.H.: De Vestingwerken in 1868, in: Bijdragen tot de Geschiedenis van Venlo, deel II, Venlo 1909, p. 21, 23, 47, 50.
Uyttenbroeck H.H.H.: Over Land en Volk tusschen Maas en Nederrijn en Venlo in 't bijzonder, in: Bijdragen tot de Geschiedenis van Venlo, deel I, Venlo 1908, p. 116, 117, 119.
 24. Gobée C.: Klinische bijdragen tot de theorie en praktijk der genees- en heelkunde, Utrecht 1839, p. 290, 291.
Stokvis J.B.: Handboek der bijzondere pathologie en therapie, deel 1, Amsterdam 1835, p. 222-225.
 25. Anonymus (GFP): Verslag omtrent de bij de zeemagt voorgekomene epidemie van granuleuse oogziekte, in: Geneeskundig Tijdschrift voor de Zeemagt, 's-Gravenhage 1864, jrg. 2, p. 129.
 26. Lockwood J.A.: Opmerkelijk geval van genezing eener fractura bas. cranii, in: Geneeskundig Tijdschrift voor de Zeemagt, 's-Gravenhage 1863, jrg. 1, p. 270-272.
 27. Van Dommelen G.F.: Geschiedenis der militaire geneeskundige dienst in Nederland, met inbegrip van die zijner zeemagt en overzeesche bezittingen, van af den vroegsten tijd tot op heden, Nijmegen 1857, p. 157, 158.
 28. Vanhecke: Wie was de loteling, a.w., p. 47, 59.
 29. Van Dommelen: a.w., p. 157, 158.
Vanhecke: Voor Moedertaal, a.w., p. 218.
 30. Van Slobbe M. e.a.: Hoofdzaken. Uit je bubbel, in: Psychologie Magazine, 09 2024, p. 9.
Lancewood M.: Mijn leven in de wildernis. Van de Achterhoek naar Nieuw-Zeeland, Utrecht en Antwerpen 2020 (7), p. 134, 352, achterflap.
 31. <https://www.scholieren.com/verslag/boekverslag-nederlands-de-loteling-door-hendrik-conscience-49965>
Van Vliedden B.F.: Van In 't Wonderjaar tot De Verwondering. Een poëtica van de Vlaamse roman, Antwerpen 1974 (2), p. 33.
 32. Wauters K.: Het Vlaamse fictionele proza van Conscience tot Loveling, in: Deprez A., Gobbers W. en Wauters K., Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw, deel 1, Gent 1999. (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde), p. 161.
 33. Conscience: a.w., p. 110-112.
Herweijer, K.: In een huis als een museum voelt niemand zich geborgen, in: De Gelderlander, 5-8-2024, jrg. 176, p. 6.
Van der Feltz, P.: Pim, hoe zit dat?, in: Puur natuur, Zomer 2024, (Natuurmonumenten), p. 21.
Tiekstra, J.: Nieuwe editie Atlas voor gemeenten. Groen en blauw stuwt huizenprijzen op, in: Binnenlands Bestuur. Onafhankelijk magazine voor betrokken ambtenaren en bestuurders, 26-5-2023, jrg. 44, nr. 10, p. 14, 15.
 34. Conscience: a.w., p. 14.
Van Isacker: a.w., p. 49.
 35. Vanhecke: Voor Moedertaal, a.w., p. 213-217.
Vanhecke: Wie was de loteling, a.w., p. 45-47.
 36. Van Isacker: a.w., p. 68, 69.
De Witte E.: De 19de-eeuwse Vlaamse literator en de maatschappelijk-politieke aspecten van zijn tijd, in: Deprez A., Gobbers W. en Wauters K., Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw, deel 3, Gent 2003. (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde), p.10,12.
 37. Matthijs K.: De Mateloze Negentiende Eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering, Leuven 2001, p. 53, 54, 58, 59, 130, 176, 180.
 38. Van de Maele R.J.: 'Soorte bij soorte'. Het huwelijk in enkele werken van Virginie Loveling, Cyriel Buysse, George Eliot en Martin Andersen Nexø, Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap, Gent 2010, nr. 26, p. 102.
Matthijs: a.w., p. 167.
 39. Van Sadelhoff L.: De zoektocht die liefde is, in: Mezza. Het magazine voor een goed weekend, 23 en 24-11-2024, p. 23, 24.
 40. Conscience H.: Blinde Rosa, Antwerpen 1850, p. 31, 43, 44.
De Eendragt, Veertiendaegsch Tydschrift Voor Letteren, Kunsten en Wetenschappen: 13-1-1850, jrg. 4, nr. 17, p. 68.
Vanhecke: Voor Moedertaal, a.w., p. 216.
Vanhecke: Wie was de loteling, a.w., p. 60.
 41. <https://inger.nl/over-mij>
Luijters S.: Stel jezelf centraal, in: De Gelderlander, 25-6-2024, jrg. 176, p. 18.
 42. De Vries R.: Leefbare stad begint bij je er thuis voelen, in: Binnenlands Bestuur. Onafhankelijk magazine voor betrokken ambtenaren en bestuurders, 11-11-2022, jrg. 43, nr. 21, p. 31.
Hendrix, H.: Aan je eigen dood denken is gezond, in: De Gelderlander, 10-8-2024, jrg. 176, p. 6.
 43. Van Duijn E., Van Agteren P.: 'We zijn gemaakt om contact te maken', in: De Gelderlander, 27-7-2024, jrg. 176, p. 14.
Van Duin E., 'Daten betekent ook dat je uit je comfort zone moet komen', in: De Gelderlander, 10-9-2024, jrg. 176, p. 18.
Van der Werf H.: 'Schermtijd is epidemie die gestopt moet worden', in: De Gelderlander, katern Maas & Waal, 5-10-2024, jrg. 176, p. 16.
 44. Herweijer H.: Raadsel waarom kantine in een zorginstelling winstgevend moet zijn, in: De Gelderlander, 21-8-2024, jrg. 176, p. 6.
 45. Van Rhee A.: Met goede vrienden leef je langer, in: De Gelderlander, 29-10-2024, jrg. 176, p.18, 19.
 46. Van Isacker: a.w., p. 39, 73, 95.
Matthijs: a.w., p. 61.
 47. Belia N.: Mooi zijn is duur. Pretty privilege praktijken, in: Vrij Nederland, oktober 2023, jrg. 84, p. 106, 107.
 48. Vanhecke: Voor Moedertaal, a.w., p. 60.
<http://www.wo1.be/nl/personen/belpaire-marie-elisabeth>
Conscience: De loteling, a.w., p. 84.
 49. Houttuin S.: In Gambia dreigt genitale verminking weer legaal te worden, 28-5-2024, in: <https://nos.nl/artikel/2522251-in-gambia-dreigt-genitale-verminking-weer-legaal-te-worden>
Smid M., Van Gelder H.: 'Een relatie moet veilig zijn. Altijd', in: De Gelderlander, 22-6-2024, jrg. 176, p. 8, 9.
Anonymus: Minder moorden in Nederland vorig jaar, 26 gevallen van femicide, 2-1-2024, in: <https://nos.nl/artikel/2503561-minder-moorden-in-nederland-vorig-jaar-26-gevallen-van-femicide>
Buckens A.M.: Laten vrouwen beginnen met cv's vol klinkende feiten die hun recht doen, in: De Gelderlander, 6-7-2024, jrg. 176, p. 14.
Jansen Y.: In het geweer tegen femicide. Hoe gemeenten rode vlaggen kunnen herkennen, in: Binnenlands Bestuur. Onafhankelijk magazine voor betrokken ambtenaren en bestuurders, 30-8-2024, jrg. 45, nr. 16, p. 14.
 50. Rosenberg E., Berkhout K.: Vrouwen krijgen voorrang voor baan bij krijgsmacht, in: NRC, 29-3-2022.
<https://nos.nl/artikel/2398525-nog-lang-niet-genoeg-vrouwen-bij-defensie-streefcijfers-in-de-maak>

- Portegies M.M.: Eeuwenoude liefdevolle zorg 'zeer actueel', in: Nederl Mil Geneesk T 2023;76(2), p. 54.
51. Reese S.: Dromen over ogen – Mogelijke interpretaties, 28-03-2023, in: www.avareurgente.com/nl/dromen-over-ogen-mogelijke-interpretaties
 52. <https://buildingconversation.nl/community-item/wat-oogcontact-met-je-doet-hoe-we-het-inzetten-en-ervaren/#:~:text=De%20ogen%20zijn%20een%20bron,de%20ander%20denkt%20en%20voelt>
 53. Trevane J.: Fatwa. De aangrijpende strijd van een jonge moeder om haar kinderen... Een waargebeurd familiedrama, Vianen en Antwerpen 2004 (5), p. 47, 90-94, 104-106, 152, 170, 187, 188, 192, 195.
 54. Vision Direct (red.): De aantrekkelijkste oogkleur ter wereld, 14-02-2019, in: www.visiondirect.nl/nieuws/aantrekkelijke-oogkleur
 55. <https://www.atlascontact.nl>auteur>nelleke-noordervliet/Noordervliet N.:> Altijd roomboter, Amsterdam en Antwerpen 2005 (8), p. 52.
Belia: a.w., p. 111.
<https://www.nnennabelia.com>
 56. Conscience: De loteling, a.w., p. 95.
www.plantaardigheden.nl/bloesemremedies/planten/12Gentiaan.htm
 57. <https://linku.nl/kleurenpsychologie/>
 58. Conscience: De loteling, a.w., p. 7, 8., 112.
Vanhecke: Voor Moedertaal, a.w., p. 16.
Conscience H.: Blinde Rosa, Antwerpen 1850, p. 9, 53-63.
 59. Conscience: Geschiedenis, a.w., p. 6, 15, 27-30, 36, 61, 64, 69, 70, 78-80, 82, 84, 86-95, 155, 156.
 60. Vision Direct (red.): De aantrekkelijkste oogkleur ter wereld, 14-02-2019, in: www.visiondirect.nl/nieuws/aantrekkelijke-oogkleur
Luijters S.: Hoe veilig voel jij je in de liefde?, in: De Gelderlander, 16-7-2024, jrg. 176, p. 16.
 61. Conscience: Geschiedenis, a.w., p. 21, 25, 99, 122, 125, 155, 173.
Vanhecke: Voor Moedertaal, a.w., p. 17, 18, 40.
 62. De Witte: a.w., p. 1, 12.
Matthijs: a.w., p. 53.
 63. Conscience: De loteling, a.w., p. 76-78, 92, 96, 100, 118, 120, 125, 139, 143.
Vanhecke: Wie was de loteling, a.w, p. 55, 59, 62.
 64. Conscience: De loteling, a.w., p. 143.
Filarski R.: De eerste stappen naar een moderne vervoersinfrastructuur. Verkeer en vervoer 1750-1850, in: Kleio, 1997, jrg. 38, nr. 3, p. 2-4, 8.
 65. Bruyndonckx M.: Een cultuurgeschiedenis van de cholera in Antwerpen in 1866. Emoties, opvattingen en dagelijkse praktijken, Leuven 2023 (Masterproef Geschiedenis Katholieke Universiteit Leuven), p. 20, 21, 28-30, 35, 50, 51.
Conscience: De loteling, a.w., p. 135.
 66. Conscience: De loteling, a.w., p. 136.
Lindeboom G.A.: Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde, Rotterdam 1993 (7). (Opnieuw bewerkt door M.J. van Lieburg), p. 197,202.
 67. Bauwens Is.: Conscience en de Geneeskunde. Ziektegevallen door hem behandeld. Is zijn Idealismus gezond?, in: Sabbe, M. e.a., Hendrik Conscience: Studiën en Kritieken, Antwerpen 1913, p. 142.
Vanhecke: Voor Moedertaal, a.w., p. 22.
 68. Bauwens: a.w., p. 156.
Pelckmans P.: Geneeskunde, gevoel en twijfel. Over de Jonge Dokter, in: Couttenier, Verschuieren (red.): a.w., p. 155.
 69. Matthijs: a.w., p. 68.
Bruyndonckx: a.w., p. 1, 35, 36.
Van den Eerenbeemt H.F.J.M.: De "blauwe dood" als impuls tot maatschappelijke vernieuwing, in: Economisch- en sociaal-historisch jaarboek, jrg. 47, 's-Gravenhage 1984, p. 92.
 70. Oudshoorn D.: Sluipenderwijs, in: Wordt Vervolgd. Magazine over mensenrechten, juni/juli 2024, jrg. 57, nr. 3, (Amnesty International), p. 21.
Van Soest H.: Integratiedebat is sinds 2004 niks opgeschoten, in: De Gelderlander, katern zaterdag & zondag, 16-11-2024, jrg. 176, p. 10.
 - Den Hartog, T.: 'We gaan niet iedereen maar zijn paspoort afpakken', in: De Gelderlander, 23-11-2024, jrg. 176, p. 5.
 71. Willems G.: 'Middenklasse is bang om haar bevoorrechte positie te verliezen', in: De Gelderlander, katern Maas & Waal, 16-9-2024, jrg. 176, p. 6.
 72. <https://www.ensie.nl/betekenis/trien>
<https://nvb.meertens.knaw.nl/verklaring/naam/Catharina>
Conscience: De loteling, a.w., p. 87-91, 131-143.
 73. Bosman J.: Russische soldatenvrouwen brengen Poetin in lastig parket, in: De Gelderlander, 6-6-2024, jrg. 176, p. 17.
Musch S.: 'Het zijn vooral vrouwen die in Rusland de straat op gaan', in: Wordt Vervolgd. Magazine over mensenrechten, juni/juli 2024, jrg. 57, nr. 3, (Amnesty International), p. 21.
 74. Heller A.: 'Ik ben tien jaar koelbloedig doorgegaan, dat brak me op', in: De Gelderlander, 29-6-2024, jrg. 176, p. 6 en 7.
Thies E.: 'Niemand wil de vrouw zijn van een president in oorlog', in: De Gelderlander, 14-12-2024, jrg. 176, p. 8.
 75. Tijhof R.: Waarom leven mannen korter?, in: De Gelderlander, 26-11-2024, jrg. 176, p. 18. <https://www.universiteit leiden.nl/medewerkers/david-van-bodegom#tab-1>
 76. Van der Leest Ch.: Waarom we het vaak zo lastig vinden om hulp aan te nemen, in: De Gelderlander, 9-4-2024, jrg. 176, p. 18.
Herweijer: Raadsel, a.w., in: De Gelderlander, 21-8-2024, jrg. 176, p. 6.
Conscience: De loteling, a.w., p. 136, 137.
 77. Heller A.: 'Ik ben tien jaar koelbloedig doorgegaan, dat brak me op', in: De Gelderlander, 29-6-2024, jrg. 176, p. 6 en 7.
 78. Portegies M.M., Kerkhoff A.H.M.: Officiërs van gezondheid als verspreiders van nieuwe geneeskundige denkbeelden, 1814-1855, in: Nederl Mil Geneesk T 1998;51(2), p. 47-50.
 79. Frederiks, Van den Branden: Biographisch woordenboek, a.w., 513.
Gale G., Zanzielegheem G.: Naschrift Proletarische opstand en Belgische revolutie, in: Bologne, M., De proletarische opstand van 1830 in België. Met een naschrift van Gerard Gale en Guido Vanzielegheem, Leuven 1979, p. 99.
Van der Meulen J.B.: Willem ingedrongen koning der Nederlanden, aanleyding gevende tot den opstand der Belgen in 1830; met een omstandig verhael van de vier roemweêdige dagen, groote voórvallen en gevolgen, deel 2, Brussel 1839, p. 404, 436.
 80. Gosses I.H., Japikse N.: Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland. 's-Gravenhage 1927 (2), p. 788.
Kossmann E.H.: De Lage Landen 1780-1880. Twee eeuwen Nederland en België, deel I 1780-1914, Amsterdam en Brussel 1986, p. 144.
Viaene L.: Het aandeel van gezondheidsofficieren, afkomstig uit de zuidelijke provincies, in de opbouw van de gezondheidsdienst van het leger der Nederlanden en in diens werking in de periode 1814-1830, in: Nederl Mil Geneesk T 1990;43(1), p. 14.

81. [Van Boven E., Kemperink M.](#) (bewerking): Literatuur van de moderne tijd. Nederlandse en Vlaamse letterkunde in de negentiende en twintigste eeuw, Bussum 2006, p. 5, 21.
[Van den Berg, Couttenier](#): a.w., p. 11.
82. [Van Boven, Kemperink](#): a.w., p. 18.
[Gobbers W.](#): Kritiek en betoog. Recenserend, essayistisch en wetenschappelijk proza in de marge van de Vlaamse heropleving, in: [Deprez A., Gobbers W., Wauters K.](#): Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw, deel 2, Gent 2001. (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde), p. 68.
83. [Bauwens](#): a.w., p. 156.
84. [Conscience](#): De loteling hertoetst, a.w., p. 50.
85. [Oostendorp M.](#): Waarom we het nooit eens worden over het Nederlands, in: de lage landen. Context bij cultuur in Vlaanderen en Nederland, februari 2023, jrg. 66, p. 17.
86. [De Witte](#): a.w. p. 26-30, 53.
87. [De Witte](#): a.w. p. 37 51-54, 56.
[Vanhecke](#): Voor Moedertaal, a.w., p. 7.
[Couttenier, Verschuere](#): a.w., p. 98.
88. [Lancewood](#): a.w. p. 218.
[Akyol Ö.](#): Er is een misverstand ontstaan dat wij alles zelf kunnen regisseren, in: De Gelderlander, 14-12-2024, jrg. 176, p. 6.
89. [Absillis K.](#): "Who's afraid of Conscience?: naar een andere kijk op het oeuvre waarmee een volk leerde lezen in: Wetenschappelijke tijdingen, jrg. 74, nr. 1 (maart 2015), p. 58, 78, 83.
90. [De Witte](#): a.w., p. 28-31.
[Van Splunder F.](#): Taalstrijd. Over relaties tussen talen in de wereld, Europa, Nederland en Vlaanderen, Brussel 2015, p. 23-25.
91. [Conscience](#): De loteling, a.w., p. 68, 69.
[Conscience](#): De loteling hertoetst, a.w., p. 46.
[Buckens](#): a.w., p. 14.
92. [Segers](#): a.w., p. 543, 556, 557.
93. [Conscience](#): De loteling, a.w., p. 66, 82.
[Conscience](#): De loteling hertoetst, a.w., p. 46.
[Lancewood](#): a.w., p.125.
94. [Lancewood](#): a.w., p. 73, 336, 352, omslag.
[Van der Leest Ch.](#): De 'mensentuin' is totaal ongeschikt als gezond verblijf, in: De Gelderlander, 11-6-2024, jrg. 176, p. 18.
95. [Herweijer K.](#): Wie profiteert van de zelfscankassa? In elk geval niet het personeel, in: De Gelderlander, 4-11-2024, jrg. 176, p. 6.
96. [Aebi T.](#): Solo. Een achttienjarig meisje zeilt alleen de wereld rond, Baarn 1989 (2), p. 12, 14, 16, 19, 25, 109, 110, 170, 281-283.
[Dardenne S.](#): Ik was twaalf en ik fietste naar school. Tachtig dagen in de kelder van Dutroux, Amsterdam 2008 (33), p. 9-11, 17, 48, 52, 117, 127-129, 133, 140, 141, 184, 185.
[Scherrenburg W.](#): Korte lontjes in een vol land, in: De Gelderlander, katern Zaterdag & Zondag, 17-8-2024, jrg. 176, p. 2.
<https://www.gelderlander.nl/wouke-van-scherrenburg/>
97. [Conscience](#): De loteling, a.w., p. 62, 63.
[Reynebeau](#): a.w., p. 46, 47.
98. [Van Splunder](#): a.w., p. 39.
99. [Conscience](#): De loteling, a.w., p. 58, 59.
[Vandebroek H. e.a.](#): BKRK Onderzoeksrapport. Kleding op het Kempense platteland: inleiding, Antwerpen 2018. (Geheugen Collectief historisch projectbureau Bokrijk), p. 7, 12.
100. [Vandebroek](#): a.w., p. 7,8.
101. [Vanhecke](#): Voor Moedertaal, a.w., p. 87-89, 481.
[Comer](#): a.w., p. 45, 49-51.
[Heremans J.F.J.](#): Levensschets van Johan Theodoor van Ryswyck, in: De Tijdspiegel, jrg 7, 's Gravenhage 1850, p. 348-351.
102. [Comer](#): a.w., p. 43, 45-50.
[Verbij-Schillings J.](#): Willems Jan Frans, in: Anrooij W. van, e.a., Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek (2004-) Opmerking: het Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek werd speciaal opgezet voor digitale publicatie en verscheen niet eerder in druk.
103. [Vanhecke](#): Voor Moedertaal, a.w., p. 41, 53.
[Deprez A.](#): Bouwstenen voor een geschiedenis van de 19de-eeuwse Vlaamse poëziebeoefening (van Willems tot De Mont), in: Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw, deel 3, Gent 2003. (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde), p. 173.
104. [Van den Berg, Couttenier](#): a.w., p. 448.
[Jacob A.](#): Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de Jaren 1837 tot 1851. Met een inleiding en aantekeningen, deel 2, Gent 1913, p. 253, 254. Briefnr. 207. Brief Snellaert aan Conscience, 17-6-1850.
[Vanhecke](#): Voor Moedertaal, a.w., p. 7.
[Wauters](#): a.w., p. 152.
[Conscience](#): Geschiedenis, a.w., p. 195.
105. [Van den Berg, Couttenier](#): a.w., p. 448, 451, 452.
[Wauters](#): a.w., p. 152.
106. [Belpaire M.E.](#): Het landleven in de letterkunde der XIXe eeuw, Antwerpen 1902, p. 19.
[Scheerlinck K.](#): (2023, herbewerking), Christens R. (1998): Belpaire, Marie-Elisabeth, in: <https://encyclopedievlaamsebeweging.be/nl/belpaire-marie-elisabeth>
[Vanhecke](#): Voor Moedertaal, a.w., p. 60.
<http://www.wo1.be/nl/personen/belpaire-marie-elisabeth>
107. [Gibs. N.](#): De Nieuws BV BNN VARA, Romance-boeken zijn hot! 15-7-2024, 12.00-13.30 uur, in: <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/de-nieuws-bv/9c871e80-1865-40bb-b3b1-63120f7feb3a/2024-07-15-romance-boeken-zijn-hot>
108. [Akyol Ö.](#): Waar ontmoet je elkaar, als overal deuren worden dichtgegooid?, in: De Gelderlander, 8-6-2024, jrg. 176, p. 6.
[Geluk L.](#): De zeven eigenschappen van een goede overheid, in: Binnenlands Bestuur. Onafhankelijk magazine voor betrokken ambtenaren en bestuurders, 9-12-2022, jrg. 43, nr. 23, p. 17, 19.
[Visser A.](#): 'Japanners kunnen van pijn schoonheid maken', in: Wordt Vervolgd. Magazine over mensenrechten, februari/maart 2024, jrg. 57, nr. 1, (Amnesty International), p. 30, 31.

Noten:

a.w. = aangehaald werk.

Vormgeving afbeelding ogen in wolken: Esther Portegies-Hermans.

Defensie Ondersteuningscommando
Ministerie van Defensie

Nieuwsbrief Defensie Gezondheidszorg

Nummer 11 en 12, november en december 2024

Operationele gezondheidszorg

Opvang Nederlandse oorlogsgewonden moet fors omhoog

Tijdens de Instituut samenwerking Defensie en Relatieziekenhuizen (IDR)-dag op vrijdag 15 november wisselden Defensie en civiele ziekenhuizen van gedachten over de cruciale rol van de zogenoemde relatieziekenhuizen bij de opvang van gewonde militairen bij een grootschalig conflict. Commandant der Strijdkrachten (CDS) generaal Onno Eichelsheim was een van de sprekers. Hij gaf o.a. aan dat relatieziekenhuizen bij een grootschalig conflict als traumacentra voorop lopen om oorlogsgewonden op te vangen. Een groot deel van de chirurgische teams is dan in de operationele geneeskundige keten ingezet. Ziekenhuizen zijn dan genooddaakt om keuzes te maken. Bijvoorbeeld door het afschalen van planbare zorg. Verder gaf de CDS aan dat de geneeskundige keten binnen de krijgsmacht misschien wel het meest afhankelijk is van civiele ondersteuning. Tegelijkertijd hebben decennialange bezuinigingen op Defensie de geneeskundige keten ongekend hard geraakt. De directeur-generaal Curatieve Zorg Barbara Goezinne van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, ging in op het belang van noodzorg. Zij gaf o.a. aan dat een slagvaardige, wendbare en opschaalbare noodzorg noodzakelijk is, met als doel de dienstverlening voor zoveel mogelijk mensen zo lang mogelijk toegankelijk te houden met de daarbij passende kwaliteit. Dat we in Nederland zo goed de COVID-crisis zijn doorgekomen, kwam mede door de ongekende inzet van heel veel mensen in de zorg. Wat daarbij ook hielp was dat mensen in de zorg konden rekenen op personeel van Defensie. Goezinne gaf aan dat het nu hun opdracht is ervoor te zorgen dat Defensie in tijden van nood ook op de civiele zorg kan terugvallen. Dat betekent dat de zorg toegerust moet zijn om in geval van militair of hybride conflict gewonde militairen op te vangen. Dit kan Defensie niet redden met enkel haar eigen voorzieningen. Defensie en de civiele zorgsector moeten daarin samen optrekken. Daarnaast moet in zo'n situatie de reguliere zorg voor burgerpatiënten ook zoveel mogelijk doorgaan. Om dit haalbaar te maken moet de civiel-militaire samenwerking geïntensiveerd worden. Lees het hele verslag van de IDR-dag terug via [intranet](#) of [internet](#).

Uitdagende oefening Ardent Lion legt nadruk op ondersteuning

Van 27 september t/m 18 oktober vond de landmachtoefening ARDENT LION plaats. Deze gezamenlijke oefening van 13 Lichte Brigade, 43 Gemechaniseerde Brigade en het Operationeel Ondersteuningscommando Land (OOCL) stond naast het trainen van manoeuvre-eenheden, vooral ook in het teken van het trainen van de geneeskundige, logistieke en materieeldienstketens. Vanuit zowel 13 als 43 Geneeskundige Compagnie waren elementen aan het trainen in de oefening. Vanuit 400 Geneeskundig Bataljon werd onder meer een Role 2 enhanced veldhospitaal uitgebracht en de medisch logistieke lijn, geïntegreerd binnen het Bevoorradings- en Transport Commando, getraind. De oefening ARDENT LION was een oefening in een serie van grote brigade-overstijgende oefeningen die de komende jaren binnen de Landmacht uitgevoerd zullen worden. Deze oefeningen gaan voor geneeskundige eenheden van de Landmacht veel mogelijkheden bieden om geïntegreerd met gevechts-, gevechtsondersteunende en logistieke eenheden, hun eigen getraindheid en inzetbaarheid te vergroten. Een verslag van deze oefening is te lezen in 'De Landmacht van november', zie [internet](#). Het vervolg op deze oefening 'BASTION LION' staat gepland voor begin volgend jaar.

Rampenoefening Calamiteitenhospitaal versterkt weerbaarheid

Met als doel de respons op een grootschalige ramp te trainen vond op zaterdag 9 november de jaarlijkse rampenoefening plaats in het Calamiteitenhospitaal in Utrecht. Aan deze oefening deden 500 deelnemers mee, onder wie 130 'zwaar toegetakelde' lotusslachtoffers. Deze jaarlijks terugkerende training bereidt de medische keten voor op nationale crisissomstandigheden, maar ook op internationale conflicten. Denk hierbij aan een hoofdtaak 1-scenario, waarbij gewonden vallen tijdens het verdedigen van NAVO-grondgebied.

Het Calamiteitenhospitaal speelt dan, samen met de relatieziekenhuizen (van het IDR) en de overige civiele ziekenhuizen in Nederland een belangrijke rol in de opvang van gewonde militairen. Lees voor meer informatie het artikel in de Defensiekrant ([internet](#)), u kunt hier ook een filmpje van de oefening bekijken.

Regelgeving

Medisch-ethische toetsing op wetenschappelijk onderzoek (I-MGA/013)

Zoals bekend is deze zomer een dienstverleningsovereenkomst gesloten ten behoeve van medisch ethische toetsing met NedMec. Alle onderzoeken waarbij deze toetsing of een niet-WMO-verklaring nodig is, moeten via de Medisch-Ethische Toetsingscommissie (METC) aangevraagd worden per mail bij: metc@nedmec.nl en in CC aan: civmilcetc@mindef.nl. In de I-MGA/013 staat vermeld dat de factuur automatisch naar het Centraal Militair Hospitaal gestuurd wordt, echter hier is nog wel een handtekening op het factuurblad voor nodig van kolonel Van der Wal. Als u dit factuurblad naar hem mailt op het civmilcetc@mindef.nl e-mailadres, dan zal hij dat afhandelen.

Toekomstbestendigheid HB MHC 8-8 Medische protocollen prehospitaal

Zoals elk jaar, verschijnt binnenkort weer een nieuwe editie van het Handboek Military Health Care (HB MHC) 8-8 Medische protocollen prehospitaal. Ook nu weer zijn protocollen geüpdatet en waar nodig

nieuwe protocollen ontwikkeld. De huidige vorm waarin het handboek wordt uitgegeven kent zijn voor- en nadelen.

Om na te gaan of de vorm van het handboek nog aansluit bij de behoefte van de gebruiker, is vanuit de afdeling Medische en Verpleegkundige Aangelegenheden (MVA) van het Defensie Gezondheidszorg Opleidings- en Trainingscentrum (DGOTC) een korte vragenlijst ontwikkeld welke in ongeveer vijf minuten kan worden ingevuld via bijgevoegde QR-code. Vanuit de MVA wordt uw mening als gebruiker van het HB MHC 8-8 zeer op prijs gesteld. Daarom vragen zij u de vragenlijst in te vullen om zo het handboek toekomstbestendig te kunnen maken. Alvast hartelijk dank voor uw medewerking!

Stand van zaken geneeskundige kwalificaties

In tegenstelling tot eerdere berichtgeving blijkt de collectieve verrichting in PeopleSoft om aan de P-kant de kwalificatie werkervaringseis MGZ voor geneeskundige zorgverleners op groen te zetten technisch toch niet mogelijk te zijn. Daarom zal in de overgangsfase van juni 2024 tot juni 2026 niet 'hard' gestuurd worden op de kwalificatie werkervaringseis. Vanaf 2025 kent het Defensie Gezondheidszorg Opleidings- en Trainingscentrum (DGOTC) na afronding van de opleiding de kwalificatiecode 'werkervaringseis MGZ' toe aan de Algemeen Militair Arts/Algemeen Militair Verpleegkundige (AMA/AMV) en de NATO Special Operations Combat Medic (NSOCM). De AMA/AMV/NSOCM, maar ook de Medic van de Koninklijke Marechaussee (KMar) moeten na twee jaar op basis van bewijslast aantonen dat is voldaan aan de gestelde praktijken in een zorginstelling.

Voor het 'zittend bestand' van deze categorie personeel is het aan de eenheid of het onderdeel om de kwalificatie werkervaringseis MGZ toe te kennen op basis van de hieronder beschreven bewijslast:

AMA/AMV: Ondertekende urenregistratie praktische tewerkstelling/stage van 416 uur per jaar en minimaal 832 uur in 2 jaar in een (ambulante) zorginstelling.

NSOCM/Medic (KMar): ondertekende urenregistratie stage van 10 dagen per jaar en minimaal 20 dagen per 2 jaar.

Kwalificatie deskundigheidsbevordering GNK voor de AMA/AMV

Het DGOTC kent vanaf 2025 de kwalificatiecode deskundigheidsbevordering GNK (BC11102) toe aan de (gediplomeerde) AMA/AMV. Na vijf jaar toont de AMA/AMV op basis van bewijslast aan dat is voldaan aan de gestelde bij- en nascholingseis. Voor het 'zittend bestand' AMA/AMV zal de eenheid of het onderdeel de kwalificatie deskundigheidsbevordering GNK (geldigheid 5 jaar) de eerste keer toekennen op basis van de hieronder beschreven bewijslast.

AMA: Overzicht deelname van 200 uur bij- en nascholing in 5 jaar (40 uur = 40 punten per jaar).

(Certificaten van deelname bijv. ATLS/ALS, PeopleSoft uitdraai, voltooide opleiding/cursus bijv. de brandwondenschooling, forensisch GNK).

AMV: De herregistratiebevestiging van de V&VN voor het deskundigheidsgebied Militaire zorg. De bevestiging van herregistratie voor het deskundigheidsgebied Militaire zorg wordt per mail door de V&VN verzonden. Deze herregistratie betekent tegelijkertijd dat betrokkene ook staat ingeschreven in het kwaliteitsregister. De verzenddatum van de mail is tevens de herregistratiedatum. Deze datum is nodig in PeopleSoft bij het muteren van de kwalificatie. Voor meer informatie neem contact op met de Kwalificatieketen individuele Personele Gereedheid (KiPG) functionaris: DGOTC.KiPG.MGZ@mindef.nl.

Voorgestelde verbetermaatregelen aan de Beroepsvereniging Verpleegkundigen & Verzorgenden Nederland (V&VN)

De relatiebeheerder V&VN Defensie heeft bij de V&VN de volgende verbetermaatregelen onder de aandacht gebracht en deze zijn door de V&VN op de agenda 2025 geprioriteerd:

- In de mail waarin de verpleegkundige de herregistratie bevestigd krijgt, is geen datum van herregistratie opgenomen. Voor het muteren van een kwalificatie is dat een vereiste. Het verzoek aan de V&VN is opname van de exacte herregistratiedatum in de mail zodat die gebruikt kan worden in het mutatieproces.
- In de huidige situatie ziet de verpleegkundige niet hoeveel punten voor het deskundigheidsgebied zijn behaald. De app laat alleen de algemene punten in het kwaliteitsregister zien. In de app zou de verpleegkundige moeten kunnen zien hoeveel punten voor zowel het kwaliteitsregister als voor het deskundigheidsgebied is behaald. Het verzoek aan V&VN is deze splitsing in de V&VN-app door te voeren.
- Het activeren van het kwaliteitsregister en het selecteren van het deskundigheidsgebied vindt soms op verschillende momenten plaats. Voor beide gaat een registratieperiode lopen. De registraties lopen daardoor niet synchroon. Voor de kwalificatie is het wenselijk dat het om één registratie gaat met een verplichting tot punten in het Militaire zorggebied. Het verzoek aan de V&VN is oplossingsgericht te kijken naar de twee uiteenlopende herregistratieperiodes en deze te synchroniseren als dat mogelijk is.

Voor vragen over lidmaatschap V&VN/registratie in het kwaliteitsregister/uitschrijving V&VN en instellingsaccreditatie, kunt u contact opnemen met de relatiebeheerder V&VN Defensie via dit mailadres: DGOTC.MVA@mindef.nl (lidmaatschap V&VN - registratie in het kwaliteitsregister - uitschrijving V&VN - instellingsaccreditatie).

Internationale samenwerking

Duitse Surgeon General bezoekt Nederland

Op maandag 28 en dinsdag 29 oktober 2024 bracht luitenant-generaal Ralf Hoffmann zijn eerste formele bezoek in zijn functie als Duitse Surgeon General aan Nederland. Gastheer was de Nederlandse Surgeon General (MGA), commandeur-arts dr. Jelle Bos. Het bezoek startte met een office call op de Korporaal van Oudheusdenkazerne waarbij beide Surgeon Generals in een besloten omgeving de intensivering van de Duits-Nederlandse samenwerking konden bespreken. Aansluitend werd door middel van een presentatie de visie en werkwijze op het Defensie Geneeskundig Opleidings- en Trainingscentrum (DGOTC) toegelicht door de heer Michael Leenhouders, mede om te kunnen bezien hoe de samenwerking tussen beide landen op het gebied van opleiding en training kan worden geïntensiveerd. Na de presentatie werd het 'House of Practice' bezocht waarbij de Duitse Surgeon General onder de indruk was van de professionele leeromgeving die op het DGOTC is ingericht. Op dinsdag werd het bezoek voortgezet in Villa Aardenburg te Doorn, startend met een office call met waarnemend commandant DGO, kolonel Diana Verweij. Aansluitend stond de ochtend in het teken van het Militair Revalidatie Centrum (MRC). Duitsland is zeer geïnteresseerd in het Nederlandse concept van militaire revalidatie. Na de presentatie door kolonel-arts Annique Priesterbach en de aansluitende rondleiding door

het MRC, was de Duitse Surgeon General stellig in zijn overtuiging dat hij graag verdieping van de samenwerking op het gebied van revalidatie wil bewerkstelligen. Gedurende de middag sloten vertegenwoordigers van het Commando Landstrijdkrachten aan in villa Aardenburg. Commandant Geneeskundig Commando (GnkCo), kolonel Henry Bloemendal, presenteerde de stand van zaken en de verantwoordelijkheden van het GnkCo als relatief nieuwe entiteit. Aansluitend gaven Duitse en Nederlandse medical planners gezamenlijk een update over de voortgang van de planning aangaande 'Divisie 25'. Er werd gediscussieerd over de mate van binationale integratie in het medisch concept en de benodigde actie voor het creëren van een uitvoerbaar plan. Aan het eind van de middag sloot de commandant Operationeel Ondersteuningscommando Land (OOCL), brigadegeneraal Nicole de Wolf, bij de sessie aan om het Nederlandse land ondersteuningsconcept te bespreken. Ook hierbij stonden de mogelijkheden tot intensivering van de samenwerking en integratie centraal.

Het bezoek werd beëindigd met een gezamenlijk diner. De banden tussen Nederland en Duitsland als belangrijke strategische partner zijn van groot belang en de diepgaande integratie van Nederlandse eenheden in Duitse divisies zorgen ervoor dat ook op het gebied van geneeskundige ondersteuning de samenwerking zo geïntegreerd als mogelijk dient plaats te vinden. Tijdens

het bezoek is de onderlinge vriendschappelijke relatie tussen beide Surgeon Generals verstevigd en zijn afspraken gemaakt voor verdere samenwerking op korte en middellange termijn. Verdere uitwerking van de samenwerkingsplannen zal zo veel mogelijk via de Duits/Nederlandse Medical Steering Group verlopen.

COMEDS plenary 19 tot 21 november

Van 19 november tot 21 november bezocht de Nederlandse Surgeon General (MGA), commandeur-arts dr. Jelle Bos de 62e plenaire vergadering van het NATO Committee of the Chiefs of Military Medical Services (COMEDS) op het NAVO-hoofdkwartier in Brussel. De bijeenkomst werd bezocht door 25 Surgeons General van de verschillende NAVO-landen, aangevuld met Surgeon Generals van een aantal partnerlanden, de strategisch Medical Advisors van de NAVO Internationale Staf (IS), Internationaal Militaire Staf (IMS), Allied Command Operations (ACO), Allied Command Transformation (ACT) alsook de voorzitter van de Joint Health Group (JHG). Hoofdonderwerpen waren de lessen vanuit Oekraïne, gepresenteerd door Captain Jeff Ricks van het Military Medical Centre of Excellence (MILMED COE), en het Medical Action Plan (MAP) waarmee het Medical Manifesto, afgelopen zomer tijdens de Washington Summit besproken, concreet uitvoerbaar moet worden.

De door Captain Jeff Ricks gepresenteerde Lessons Identified vanuit Oekraïne, gaven inzicht in de effecten van de huidige oorlogsvoering op de medische ondersteuning. Hierbij kan gedacht worden aan het effect van drones op de (on)mogelijkheid om gewonden in de voorste lijn af te voeren, verschuivingen in aantallen en de aard van verwondingen, de haalbaarheid van tijdlijnen zoals momenteel doctrinair omschreven of eisen aan medische faciliteiten en afvoermiddelen. Ook de Oekraïense Surgeon General gaf in zijn presentatie een update over de laatste stand van zaken.

Het MAP beschrijft mogelijke acties die ondernomen kunnen worden op het gebied van de vijf onderkende thema's zoals beschreven in het Medical Manifesto. Deze thema's zijn: Regulatory Frameworks and Legislation, Workforce Shortages, Mass Casualty Planning, Patient Evacuation, and Medical Logistics. Het plan zal komende maanden samen met de JHG verder worden vervolmaakt zodat het in de aankomende NAVO Summit in Den Haag besproken kan worden.

Naast de belangrijke inhoudelijke discussies werd tijdens de vergadering ook de Dominique Jean Larrey award uitgereikt, een prestigieuze prijs binnen de COMEDS die jaarlijks wordt uitgereikt aan een persoon, groep of entiteit voor langdurige en impactvolle inzet voor de NAVO medische gemeenschap. Op voordracht van Nederland ging de prijs dit jaar naar kolonel-arts Alexander Faas (Zwitserland), sinds lange tijd de voorzitter van de Medical Healthcare Working Group.

Tot slot werd de vergadering afgesloten met de overdracht van het voorzitterschap van de COMEDS. Na drie jaar als voorzitter droeg Major General Tim Hodgetts (Groot-Brittannië) de hamer, en daarmee de verantwoordelijke taak van voorzitter, voor de aankomende drie jaar over aan Brigadier General Peter Iversen (Noorwegen).

Klantberichten MGLC

Uitlevering van infusievloeistoffen is per direct gestaakt (Klantbericht MGLC nr. 119)

Een van de productiefaciliteiten van Baxter International in North Carolina is eind oktober getroffen door orkaan Helena en daardoor gesloten. In verband met dreigende tekorten aan infusievloeistoffen in Nederland, heeft het Militair Geneeskundig Logistiek Centrum (MGLC) in overleg met staf DGO besloten de uitlevering van infusievloeistoffen per direct te staken. De Militair Geneeskundige Autoriteit heeft bepaald dat onder alle omstandigheden waarin het gebruik van infuusmateriaal slechts ter ondersteuning van de training en eigen educatie is, geen gebruik gemaakt mag worden van infuusmaterialen, tenzij de houdbaarheidsdatum is verstreken. Voor oefensituaties, waarbij bij uitzondering de nonex-optie wellicht niet kan worden uitgesloten, wordt een uitzondering gemaakt. Bij oefeningen worden wel de organieke materialen meegenomen, waarbij de desbetreffende stafarts van het operationele commando de noodzaak voor het toepassen van de uitzondering afweegt en goedkeuring geeft. Het volledige klantbericht is via [deze link](#) te lezen. Er zal nadere communicatie plaatsvinden wanneer deze maatregel wordt opgeheven.

Geestelijke gezondheidszorg

Oratie Elbert Geuze, Trauma in beeld: inzicht in de hersenen

Het bestuderen van de hersenen bij stress en trauma geeft belangrijke inzichten. Dit benadrukte Elbert Geuze op 5 november bij zijn oratie met de titel 'Inzicht'. Hij sprak die uit ter gelegenheid van zijn benoeming tot hoogleraar 'Neurowetenschap van stress en psychotrauma'. Geuze roept op ook kritisch te blijven: "wij zijn meer dan ons brein en we moeten ook durven twijfelen aan bestaande ideeën". Geuze is bij Defensie hoofd van het Brain Research and Innovation Centre. Zijn benoeming markeert een belangrijke ontwikkeling in het wetenschappelijk onderzoek naar stress en psychotrauma. Zijn werk is niet alleen van invloed op de Militaire

Geestelijke Gezondheidszorg (MGGZ) maar ook op Defensie als geheel. De inzichten die hij samen met zijn onderzoeksgroep biedt, zijn bovendien nationaal en internationaal van grote waarde, voor zowel militairen als andere hoog-risico beroepen (zoals bijv. politie).

Wetenschappers, waaronder Geuze zelf, gebruiken geavanceerde beeldtechnieken om zichtbaar te maken wat er in de hersenen gebeurt bij traumatische ervaringen. Specifieke hersennetwerken en stresshormonen zoals cortisol spelen een belangrijke rol. Deze inzichten helpen ons te begrijpen wat stress en psychotrauma met ons doen en wat herstel bevordert. Maar Geuze benadrukt dat dit nog geen volledig antwoord geeft. Geuze legt uit dat mentale problemen zoals stress en trauma complex zijn en niet volledig begrepen kunnen worden vanuit één perspectief. Het is een samenspel tussen allerlei factoren, waaronder bijvoorbeeld ook sociale steun en stigma. Geuze nodigt daarom uit om altijd in dialoog te blijven.

Ten slotte onderstreept Geuze het belang van de twijfel. Want ook in de wetenschap bestaan hypes en meningen die geen alternatief zijn voor grondig onderzoek. “Alleen wanneer we aan bestaande ideeën durven twijfelen en kritisch vragen blijven stellen kan de wetenschap verder komen”, aldus Geuze. Wilt u de oratietekst lezen, download dan het oratieboekje vanaf [intranet](#) of [internet](#).

Kwaliteit van zorg

Het IDR is ISO 9001 gecertificeerd

Afgelopen juni is het Instituut samenwerking Defensie en Relatieziekenhuizen (IDR) gecertificeerd voor het ISO 9001 kwaliteitskeurmerk. Dit systeem wordt binnen alle DGO-bedrijven gehanteerd. De certificering is een uitkomst van de inzet binnen Staf IDR om opnieuw aan de norm te voldoen. Uit de audit kwam een viertal verbeterpunten maar voren. Deze waren gericht op de borging van evaluatie na inzet en oefening, de borging van evaluatie na een praktische tewerkstelling-stage door AMV en AMA, het ontbreken van een meerjarenplanning interne audits en als laatste ontbrak de procesbeschrijving verbetercyclus. De verbeterplannen voor deze vier zogeheten ‘minor’ punten zijn vervolgens goedgekeurd en worden inmiddels geïmplementeerd binnen Staf IDR. Met de goedkeuring van de verbeterplannen kwam het certificaat in zicht en deze is dan ook op 15 oktober feestelijk uitgereikt door Det Norske Veritas (DNV) aan commandant IDR kolonel-vliegerarts Saskia Meerhoff en Chef Staf IDR luitenant-kolonel Rob Goetjaer.

HKZ-certificering EGB weer verlengd

Van 5 t/m 7 november vond de jaarlijkse externe audit bij het Eerstelijns Gezondheidszorgbedrijf (EGB) plaats. Twee auditoren van DNV bezochten de gezondheidscentra in Amersfoort, Doorn, Utrecht, Den Haag en Den Helder. Daarnaast werd met collega’s van Staf EGB gesproken. De audit is bijzonder goed verlopen. De auditoren troffen overal een gemotiveerd team aan en ze spraken met name hun waardering uit over de onderlinge samenwerking en de structurele overlegmomenten binnen de gezondheidscentra. Ook de beheersplannen van de gezondheidscentra werden positief beoordeeld en waren goed gedocumenteerd en navolgbaar.

Eerste opvolgingsaudit ISO 9001:2015 en certificatieschema Arbodiensten CEAG

Medio november ging het Coördinatiecentrum Expertise Arbeidsomstandigheden en Gezondheid (CEAG) op voor de eerste opvolgingsaudit. Door een auditor van DNV werd getoetst en geverifieerd of het kwaliteitsmanagementsysteem voldoet aan de eisen van de ISO 9001-norm en het certificatieschema Arbodiensten. De scope van de audit voor het CEAG is het uitvoeren van onderzoek, advies en evaluatie op het gebied van arbeidsveiligheid, arbeidshygiëne, arbeidsorganisatie en bedrijfsgezondheidszorg. Naast de constatering dat het CEAG professionele en enthousiaste medewerkers heeft, prees de auditor de ontwikkeling van een duidelijke visie en positionering van het CEAG binnen de defensieorganisatie.

Tweede opvolgingsaudit ISO 9001:2015 staf DGO

Op 28 november vond de tweede opvolgingsaudit ISO 9001:2015 bij Staf DGO plaats. Deze externe audit werd uitgevoerd door DNV en had betrekking op de evaluatie van de effectiviteit van het managementsysteem en identificatie van gebieden voor mogelijke verbeteringen van het managementsysteem. Deze audit is succesvol verlopen. Er zijn geen bevindingen (= tekortkomingen) geconstateerd. De auditoren hebben wel enkele tips en observaties meegegeven.

Bedrijven DGO

Interview met C-IDR: Als je ervoor staat, moet je het beste geven dat je in je hebt

Commandant van het Instituut samenwerking Defensie en Relatieziekenhuizen (IDR), kolonel-vliegerarts Saskia Meerhoff, verzorgde tijdens de Anesthesiologendagen samen met anesthesioloog en beroepsmilitair Robert Weenink, de sessie ‘het rust op onze schouders: anesthesiologische zorg bij Defensie’. Het tijdschrift ‘de Anesthesioloog’ sprak de commandant IDR voorafgaand aan deze sessie over het werven en opleiden van medische beroepsmilitairen en reservisten en wat het nu precies betekent om voor Defensie in een ziekenhuis te werken. Maar ook over hoe de onrustige situatie in de wereld het werk van de militaire collega’s beïnvloedt. Lees [hier](#) het interview.

Minister van Defensie bezoekt Defensie Ondersteuningscommando

Op woensdag 6 november bezocht de minister van Defensie, Ruben Brekelmans, het Defensie Ondersteuningscommando op de Korporaal van Oudheusdenkazerne in Hilversum. Vanuit de Defensie Gezondheidszorg Organisatie (DGO) werd de minister door luitenant-kolonel Franklin Kramer bijgepraat over de geneeskundige keten en de noodzakelijke investeringen die we doen om deze keten robuust en toekomstbestendig te maken. Verder richtte het gesprek zich op de behoefte om meer autonomie te verwerven op het gebied van medische benodigdheden. In het 'House of

Practice' van het Defensie Gezondheidszorg Opleidings- en Trainingscentrum (DGOTC) kreeg de minister een demonstratie van de geneeskundige keten in actie, via een indrukwekkende simulatie die laat zien hoe militairen worden voorbereid op medische noodsituaties.

Nieuwe commandant bij Militair Geneeskundig Logistiek Centrum in Heerenveen

Donderdag 14 november is kolonel Peter Meijer officieel benoemd tot commandant van het Militair Geneeskundig Logistiek Centrum (MGLC) in Heerenveen. Hij neemt hiermee het stokje over van luitenant-kolonel Theun Wending, die sinds januari 2020 leiding gaf aan het centrum. In zijn toespraak benadrukte kolonel Meijer het belang van het MGLC voor de militaire operaties: "Het werk dat hier dagelijks wordt verricht, is cruciaal voor het succes van onze operaties. Door onze inzet bieden we onze klanten een voorsprong in het gevecht, en dragen we direct bij aan het militaire vermogen van onze krijgsmacht."

Zijn voorganger, luitenant-kolonel Wending, heeft zich de afgelopen vijf jaar ingezet in het positioneren en versterken van het MGLC. Met de nadruk op het verbeteren van de samenwerking met verschillende partners. Na een carrière van ruim 39 jaar gaat luitenant-kolonel Wending per 1 december met functioneel leeftijdsontslag. Het volledige nieuwsbericht is op [intranet](#) na te lezen.

Klantvraagproces van de Frontoffice van het DGOTC is gedigitaliseerd

Het klantvraagproces van de Frontoffice van het Defensie Gezondheidszorg Opleidings- en Trainingscentrum (DGOTC) is met ingang van 2 december gedigitaliseerd. Via de site van de [Frontoffice](#) klikt u op de tegel 'Indienen klantvraag via SNOW FO' en kunt u kiezen uit de volgende drie categorieën: kennisproducten, opleidingsproducten of trainingsproducten. Na het invullen van het vragenformulier ontvangt u direct per mail een ticket-/requestnummer. Met dat nummer kunt u de status van de afhandeling van uw vraag volgen.

Het DGOTC heeft voor deze nieuwe procedure gekozen omdat het huidige en 'handmatige' proces (telefonisch, per mail en interne verwerking in Excel sheets) te arbeidsintensief en te weinig transparant was wat betreft monitoring van de status van de klantvragen. Daarnaast bood het te weinig stuurinformatie voor de Staf. Met de invoering van dit nieuwe systeem krijgt het DGOTC meer inzicht in het klantvraagproces. Op deze manier kan er beter informatiegestuurd georganiseerd worden ten behoeve van kwaliteitsverbetering in de dienstverlening en klantvriendelijkheid van het DGOTC.

Deze nieuwe werkwijze geldt alleen voor defensiemedewerkers die toegang hebben tot Mulan. Voor externe klanten of defensiemedewerkers die geen toegang hebben tot Mulan blijft de huidige manier van vragen indienen bij de Frontoffice DGOTC van kracht, nl. per mail of telefonisch.

Virus- en infectieziekten

Staat van zoönosen 2023

Dieren kunnen ziekteverwekkers bij zich dragen waarvan mensen ook ziek kunnen worden. De ziekten die hierdoor worden veroorzaakt, worden zoönosen genoemd. Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu maakt elk jaar in opdracht van de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit een overzicht van de belangrijkste zoönosen in Nederland en hoe vaak ze voorkomen. In de Staat van zoönosen worden elk jaar bijzondere gevallen van zoönosen uitgelicht. In 2023 werden bijvoorbeeld 171 personen ziek van Salmonella Enteritidis na het eten van besmette eieren. Het thema van 2023 was regionale samenwerking in de bestrijding van zoönosen. U kunt de Staat van zoönosen downloaden van [internet](#).

Sociale veiligheid en integriteit

Defensie en seksueel grensoverschrijdend gedrag: leidraad voor leidinggevenden bij signalen en meldingen

Als iemand binnen Defensie seksueel grensoverschrijdend gedrag heeft meegemaakt, is het erg belangrijk dat de leidinggevende hier op de juiste manier mee omgaat. De leidraad '[Defensie en seksueel grensoverschrijdend gedrag](#)' is opgesteld om leidinggevenden te ondersteunen bij een signaal of melding hiervan. De leidraad geeft belangrijke informatie en praktische handvatten. De focus van de leidraad ligt op de eerste reactie en de eerste gesprekken. Het document is bedoeld als naslagwerk en als versterking van kennis en vaardigheden.

Parlementaria

Kamerbrief ontwikkelingen op het gebied van de Militaire Gezondheidszorg

In het wetgevingsoverleg Personeel en Materieel van 21 oktober, heeft de staatssecretaris van Defensie aan het lid Boswijk (CDA) toegezegd in een Kamerbrief nader in te zullen gaan op de voorbereidingen en maatregelen die Defensie op medisch gebied neemt voor een artikel 5-scenario. De brief is opgesteld door het cluster gezondheidskundig beleid van de Hoofd Directie Personeel (HDP) en afgestemd met de Militair Geneeskundige Autoriteit. U kunt de brief downloaden via [intranet](#) of [internet](#).

Kamerbrief ontwikkelingen t.a.v. het veteranenbeleid

Uit het notaoverleg over de Veteranennota op 24 juni, zijn een aantal moties en toezeggingen naar voren gekomen. In de Kamerbrief 'ontwikkelingen t.a.v. het veteranenbeleid' brengt de minister van Defensie de Kamer op de hoogte van de voortgang op deze moties en toezeggingen. Een van de onderwerpen in deze brief is een vraag van het lid Boswijk (CDA) over het mogelijk maken dat militairen die tijdens inzet letsel oplopen waardoor zij niet meer voldoen aan de militaire basiseisen, toch militair kunnen blijven. De brief is opgesteld door het cluster personeelslogistiek, zorg en ontwikkeling van de Hoofd Directie Personeel (HDP). U kunt deze Kamerbrief downloaden via [intranet](#) of [internet](#).

Internationaal sportevenement

Zevende editie Invictus Games 8 t/m 16 februari 2025

Begin volgend jaar (8 t/m 16 februari) worden de Invictus Games gehouden in het Canadese Vancouver. Twintig (voormalig) militairen komen namens Nederland uit. Op zaterdag 16 november werd het deelnemende team gepresenteerd bij het Nederlands Veteraneninstituut in Doorn. De zevende editie van de Invictus Games is voor het eerst een wintervariant, waarbij sporten als snowboarden, skeleton en biathlon op het programma staan. Tijdens de games staan de persoonlijke doelen van de veteranen centraal. De deelnemers tonen wat de kracht van sport is en wat het betekent om 'invictus' oftewel onoverwinnelijk te zijn.

Symposia/nascholingen/Informatiebijeenkomsten

Rol van de Nederlandse gezondheidszorg tijdens gewapende conflicten belicht op KNMG-jubileumcongres

Tijdens het KNMG-jubileumcongres werd door commandeur-arts dr. Jelle Bos en Kirsten Veldhuijzen Programmamanager Weerbare Zorg (ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport) een sessie gegeven over weerbare zorg. Zij deelden waardevolle inzichten over hoe de Nederlandse zorgsector een cruciale bijdrage kan leveren in crisis- en conflictgebieden.

De gezondheidszorg wordt in tijden van grootschalige conflicten geconfronteerd met complexe dynamieken. De sprekers belichtten daarom de uitdagingen en verantwoordelijkheden waar zorgverleners in dergelijke situaties mee te maken krijgen. Verder is het belang van civiel-militaire samenwerking benadrukt, om de zorg kwalitatief toegankelijk te houden, zelfs onder de meest complexe omstandigheden.

Inbreng deelnemers

Tijdens de sessie kregen deelnemers de ruimte om hun vragen en zorgen te delen. Een van de vragen die door de deelnemers naar voren is gebracht, ging over de consequenties van mogelijke grote vluchtelingenstromen in de toekomst. Dit roept complexe vraagstukken op, zoals hoe we zaken als vaccinaties, verdringing op de arbeidsmarkt, schaarste en logistieke problemen effectief kunnen organiseren.

Zorgprofessionals benadrukken het belang van het voelen van urgentie en dringen aan op sturing vanuit de overheid. Zonder duidelijke richtlijnen en ondersteuning dreigt een gebrek aan samenhang in de aanpak, wat de druk op zorgsystemen en de maatschappij verder kan vergroten.

'Cost efficiency is the enemy of resilience'

Een maatschappelijke stap nodig die niet altijd populair is: geplande ondoelmatigheid. Dit betekent dat ziekenhuizen niet langer uitsluitend doelmatig besturen, maar gaan voorbereiden op mogelijke scenario's die kunnen gaan plaatsvinden. Dit soort voorbereiding kan kosten met zich meebrengen, maar het versterkt de veerkracht van het zorgsysteem. Zoals wel eens wordt gezegd: "Cost efficiency is the enemy of resilience". Een te sterke focus op kostenbesparing kan de weerbaarheid van ons zorgsysteem ondermijnen op momenten dat flexibiliteit en aanpassingsvermogen cruciaal zijn.

Kansen voor de toekomst

De sessie eindigde met een vooruitblik op de toekomst, waarin de rol van de Nederlandse gezondheidszorg

nog verder kan worden versterkt. Innovatieve benaderingen, zowel op het gebied van zorgverlening als humanitaire samenwerking, kunnen een verschil maken in hoe conflicten worden aangepakt. De aanwezige professionals spraken hun wens uit om de dialoog voort te zetten en concrete stappen te zetten om de veerkracht van de gezondheidszorg te vergroten. De sessie bood een inspirerende blik op de cruciale rol die de Nederlandse zorgsector heeft in tijden van gewapend conflict en hopen zij ook dat het gedachtegoed gedeeld gaat worden met het veld, iedereen te activeren op dit thema weerbaarheid van de zorg.

Meer weten?

Beluister de podcast van het KNMG-congres met dr. Jelle Bos en Kirsten Veldhuijzen (vanaf minuut 14:00): <https://open.spotify.com/episode/7213SFAh1XWe6O2nHtFfxs> (internet).

Verslag van het NVAMA-congres

Op 8 november vond het jaarlijkse congres van de Nederlandse Vereniging van Algemeen Militaire Artsen (NVAMA) plaats, ditmaal in Stroe. De eerste lezing door majoor Eva Jordana Borst, ging over de huidige ontwikkelingen in de CBRN-wereld en hoe AMA's zich daar het best op kunnen voorbereiden.

CBRN-dreiging is niet slechts een overblijfsel uit de Koude Oorlog, maar is actueel en er worden nieuwe middelen ontwikkeld binnen dit domein, die we moeten leren herkennen en behandelen. Vervolgens sprak de Vlaamse neuroloog Harald de Cauwer over trends in terroristische aanslagen op de zorg en op militairen de afgelopen jaren. NVAMA-voorzitter Martin Buijck praatte de dag vlot aan elkaar en legde met zijn uitspraak 'NVAMA goes international' een brug naar de spreker uit Noorwegen, die samen met zijn Nederlandse collega de opzet van een nieuwe opleiding voor militaire mentale vaardigheden en het concept

iCOVER introduceerde. Als laatste sprak een delegatie van de Brigade Speciale Beveiligingsopdrachten (BSB) over hun bijzondere werk en hoe de medische zorg daarbij geregeld is. Omdat in kleine teams wordt gewerkt is de medic zelfstandig verantwoordelijk voor de medische zorg, ook bij inzetten in het buitenland. Vanuit de AMA's is hier groot respect voor. Naast dat het congres zorgde voor veel nieuwe inzichten, blijft het ook een social evenement, waarin bijgepraat en genetwerkt wordt. De NVAMA bedankt alle sprekers en de organisatie van weer een geslaagd congres.

Terugkoppeling tweede Materieel Logistiek Dag

De tweede 'Materieel Logistieke Dag' werd 20 november bij het Militair Geneeskundig Logistiek Centrum (MGLC) gehouden. Het initiatief voor een dergelijke dag is vorig jaar genomen door luitenant-kolonel Theun Wending (toen commandant MGLC) en Staf DGO. Het doel van deze jaarlijkse bijeenkomst is het samenbrengen van logistieke professionals in de gezondheidszorg en hen te inspireren en ondersteunen in hun cruciale rol binnen de operationeel geneeskundige keten, mede in het licht van hoofdtak 1. Het thema van deze

dag was: medische apparatuur in de logistieke keten en de rol van het MGLC daarin. Onderwerpen die hierbij aan de orde kwamen waren: het wettelijk kader Medical Device Regulation (MDR) en Convenant Medische Technologie (CMT), de behoefte tot aanschaf van medische apparatuur, het onderhoud en de instandhouding van het geneeskundig materieel en tot slot 'retour en afstoting'. Dit alles onder het motto 'kwaliteit is geen toeval, kwaliteit is het resultaat van een constante intelligente inspanning'. Dit motto onderstreept de noodzaak van continue planning en verbetering en samenwerking voor het waarborgen van operationele uitmuntendheid. Het is belangrijk dat logistieke professionals kwaliteit blijven leveren, ondanks uitdagingen zoals verscherping van nationale en Europese wetgeving (denk aan Wetgeving medische hulpmiddelen (MDR)) en Wet kwaliteit, klachten en geschillen zorg (Wkkgz) en de frictie die daarbij ontstaat als gevolg van het tijdig kunnen anticiperen op een veranderend wereldbeeld en geopolitieke spanningen. De Materieel Logistiek Dag heeft een interactief karakter. Aan de hand van presentaties, discussies en netwerkmomenten werden de deelnemers uitgedaagd na te denken over de toekomst van logistiek in een steeds complexere wereld. Via [deze link](#) zijn/komen de presentaties van deze dag beschikbaar.

De nieuwsbrief (e-bulletin) van en voor de militaire gezondheidszorg is een maandelijkse uitgave van de staf Defensie Gezondheidszorg Organisatie (DGO).

Reacties of onderwerpen kunt u mailen naar p.burema@mindef.nl.

Deze nieuwsbrief en meer informatie over (militaire) gezondheidszorg is te vinden op het [intranet](#).

Aan- of afmelden voor de nieuwsbrief kan via Paulien Burema, ☎ 088-9568102 / 06-83215163 of per e-mail: p.burema@mindef.nl.

VAN DE REDACTIE

Aanmelden voor abonnement NMGT

Instromend personeel

Om het nieuw instromend personeel dat behoort tot het beroeps- en actief reservepersoneel van de militair geneeskundige dienst te abonneren op het digitale Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift (NMGT), mag ik de abonnees die het NMGT reeds ontvangen verzoeken dit nieuwe personeel te wijzen op het bestaan van ons tijdschrift. Zij kunnen zich dan eveneens abonneren door zich aan te melden door een e-mail te sturen naar de secretaris via e-mailaccount: nmgt@mindef.nl met als onderwerp 'aanmelden NMGT' onder vermelding van naam, adres, woonplaats en het e-mailaccount waarnaar het tijdschrift moet worden verzonden. Uiteraard zijn aan dit abonnement geen kosten verbonden.

Uitstromend personeel

Wanneer u als militair of burgermedewerker binnenkort de dienst verlaat, kunt u het abonnement op het digitale NMGT kosteloos voortzetten. U stuurt dan uw naam, adres, woonplaats en e-mailaccount naar de secretaris, e-mailaccount: nmgt@mindef.nl met als onderwerp 'wijziging abonnement NMGT'.

De secretaris NMGT R.G.P.A. Sondeijker

WENKEN VOOR INZENDERS VAN KOPIJ

1. ALGEMEEN

a. Wijze van inzenden

Zend uw kopij met alle bijlagen naar het e-mailadres van dit tijdschrift, nmgmt@mindef.nl

b. Adressering

Vermeld bij inzending van de kopij - indien het artikel meer dan één auteur telt - welke daarvan als correspondent optreedt. Vermeld diens naam, rang of titel, militair registratienummer of geboortedatum (dag, maand, jaar), huis- en e-mailadres.

c. Uitvoering

Bied uw tekst in MS Word aan in platte tekst. Geef in de tekst de plaats aan van de afbeeldingen, tabellen en grafieken. Voeg de afbeeldingen separaat bij (zie 3.b.).

d. Talen

Aanbieding van Nederlandse tekst heeft de voorkeur. Auteurs kunnen hun bijdrage desgewenst ook in de Engelse taal aanbieden; het artikel wordt dan in deze taal afgedrukt.

e. Voortgang bewerking aangeboden kopij

Nadat de ontvangst van de kopij is bevestigd, wordt de tekst in eerste instantie door de bureauredactie gecorrigeerd en geredigeerd en ter goedkeuring aan de auteur teruggestuurd. Na retourontvangst wordt de kopij vervolgens ter beoordeling voorgelegd aan de redactieleden.

De redactieleden beoordelen de kopij en brengen eventueel noodzakelijk geachte correcties aan en vatten hun mening samen op een redactieformulier. Hun bevindingen en publicatieadvies kunnen na ongeveer drie weken worden terugverwacht bij de bureauredactie. Vervolgens wordt de auteur in de gelegenheid gesteld om de kopij waar nodig op het commentaar van de redactieleden aan te passen. Wanneer grote aanpassingen nodig zijn, zal de kopij nogmaals voor een herbeoordeling naar de redactieleden worden gestuurd. Indien de kopij wordt geaccepteerd, krijgt de auteur bericht in welke aflevering deze in principe wordt gepubliceerd.

Nadat met publicatie is ingestemd, wordt de kopij in NMGT-stijl opgemaakt en wordt een proef ter correctie aan de auteur gestuurd. Tot slot ontvangt de auteur de definitieve drukproef. Behoudens zelffouten kan deze drukproef niet meer worden aangepast.

f. Auteursrecht

Door het inzenden van kopij draagt de auteur zijn auteursrechten onvoorwaardelijk over aan de Staat der Nederlanden.

g. Overleg

Voor alle vragen kunt u zich wenden tot de secretaris of eindredacteur. Lees vooral de aanwijzingen in de ontvangstbevestiging welke u ontvangt na het aanbieden van een artikel.

2. TEKST

a. Titel

Kies een korte pakkende titel. Plaats daaronder naam en academische titel van de auteur(s), gevolgd door rang. Functies, namen van instituten, afdelingshoofden of medewerkers worden in een voetnoot opgenomen.

b. Inhoud

Nummer de bladzijden van uw kopij. Verdeel uw tekst in hoofdstukken, paragrafen en eventueel subparagrafen. Deze worden niet genummerd, maar moeten wel worden voorzien van een kopje (respectievelijk KOP 1, kop 2, kop 3). Gebruik zo weinig mogelijk afkortingen en dan alleen die welke

in het Nederlandse spraakgebruik gangbaar zijn. Indien wetenschappelijke of militaire afkortingen worden gebruikt dienen deze de eerste maal te worden voorafgegaan door de volledige omschrijving.

c. Literatuuropgave

Het NMGT past het internationaal overeengekomen "Vancouverstelsel" toe. In de literatuurlijst mogen slechts bronnen worden vermeld waarnaar in de tekst wordt verwezen. De geciteerde bronnen worden met cijfers boven de regel (sup) aangeduid in de volgorde waarin zij in het artikel voorkomen. Voorbeeld: "Mistinguet⁷ vermeldt een aspect van het fenomeen...". Rangschik uw literatuuropgave per geciteerde bron aldus: naam gevolgd door voorletter(s) van de auteur(s) (na elke voorletter een punt), titel van de publicatie, naam van het tijdschrift (bij boeken naam en plaatsnaam uitgever), jaartal, jaargang (c.q. volume), bladzijden. Voorbeeld: Goldman R.F., Tampietro P.F.: The energy cost of load carriage. J Appl Physiol 1962 (17) 675-678.

Voorzetsels in een persoonsnaam worden geplaatst vóór de eigenaam.

Voorbeeld: Van Bommel P.C., De Groot A.

d. Noten en verwijzingen

Beperk u in het gebruik hiervan. De noten worden per artikel en niet per pagina aangeduid met letters boven de regel (sup), in de volgorde waarin zij in het artikel voorkomen. Voorbeeld: "Dit deel van het artikel" beschrijft...". Plaats alle noten op een afzonderlijke bladzijde.

e. Samenvatting

Begin uw artikel met een duidelijke, bondige samenvatting.

f. "Summary"

Voeg bij uw artikel een vertaling van de titel en van de samenvatting in het Engels. Indien een artikel in het Engels is geschreven, voeg dan een Nederlandse titel en samenvatting bij.

3. ILLUSTRATIES

a. Algemeen

Voeg alle illustraties los bij. Plaats deze niet tussen de tekst. Geef in uw tekst aan waar de illustraties behoren te worden opgenomen.

b. Foto's

Gedigitaliseerde foto's hebben de voorkeur boven originele afdrukken van foto's. Lever digitale afbeeldingen aan in JPEG-formaat en 300 ppi (pixels per inch). Een te lage resolutie voor een af te drukken afbeelding resulteert in pixelisatie, grote pixels die een grof uitzijnde uitvoer produceren.

c. Tabellen en grafieken

Produceer tabellen en grafieken bij voorkeur in MS Word.

d. Onderschriften

Vermeld de onderschrijft op een afzonderlijk bladzijde of aan het einde van het artikel, in volgorde van nummering. Vermeld tevens de bron/fotograaf.

e. Auteursfoto

In het algemeen worden geen auteursfoto's geplaatst. In bijzondere gevallen kan, na overleg, een foto van de auteur(s) met een zeer beknopt curriculum vitae worden bijgevoegd. Plaatsing blijft ook dan afhankelijk van o.a. plaatsruimte.

4. RUBRIEKEN

a. Oorspronkelijke artikelen

Onder deze rubriek vallen de meeste artikelen. De hiervoor geplaatste aanwijzingen zijn hier op van toepassing.

b. Casuïstieke mededelingen

Onder deze rubriek worden korte artikelen geplaatst waarin een bepaalde casus wordt besproken. Opmaken zoals voor een oorspronkelijk artikel.

c. Referaten

Hieronder verstaan wij becommentarieerde uittreksels uit de vakliteratuur. Na de titel dient een duidelijke bronvermelding te worden opgenomen inhoudende de oorspronkelijke titel (in de originele taal), naam schrijver, naam tijdschrift of boek, en jaartal van publicatie.

d. Boekbesprekingen

Een bespreking mag normaliter niet langer zijn dan één pagina A4. De bespreking wordt voorafgegaan door een volledige titelbeschrijving, bevattende titel, auteur, uitgever, plaats, jaar, omvang boek, prijs en ISBN-nummer. Ook een afbeelding van de voorzijde van het boek moet worden meegestuurd (zie 3.b.).

e. Ingezonden mededelingen

In deze rubriek kunnen aankondigingen van evenementen, die voor de lezers van het tijdschrift van belang kunnen zijn, worden opgenomen. De mededeling mag ten hoogste één bladzijde beslaan. De redactie behoudt het recht de mededeling in te korten of al dan niet te plaatsen. Houd rekening met de datum van verschijnen van het tijdschrift. De redactie stelt zich niet aansprakelijk voor te late verschijning van het tijdschrift in relatie tot een aangekondigde datum.

5. HONORARIUM

a. Bedrag

Voor oorspronkelijke artikelen welke niet reeds elders zijn gepubliceerd of voorgedragen € 34,- per gedrukte bladzijde, illustraties inbegrepen.

Voor scripties, voordrachten, artikelen die reeds elders zijn gepubliceerd (mits schriftelijke toestemming van de betrokken redactie wordt overlegd), referaten, studies in dienstverband gemaakt e.d. € 34,- per gedrukte bladzijde, illustraties inbegrepen.

Voor recensies van boekwerken: medewerkers die van de redactie een boek ter recensie ontvangen, mogen het gerecenseerde werk in eigendom behouden, dan wel zij retourneren het boek en ontvangen het hierboven vermelde honorarium.

Voor het opnemen van een ingezonden mededeling wordt geen betaling verlangd, noch een honorarium toegekend.

b. Uitbetaling

De secretaris van de redactie vraagt van de auteur een aantal gegevens d.m.v. een in te vullen "declaratieformulier". De uitbetaling geschiedt door overboeking op een bankrekening enkele weken na publicatie van het artikel, zonder nadere schriftelijke aankondiging. Voor vragen kan men zich tot de secretaris van de redactie wenden.

SUMMARY

NOTICES TO AUTHORS

The above contains information how the papers and letters, intended for publication in the Netherlands Military Medical Review, should be submitted to the editor. For prospective submitters of papers and letters these notices are available in the English language.

NEDERLANDS MILITAIR GENEESKUNDIG TIJDSCHRIFT

MINISTERIE VAN DEFENSIE - DEFENSIE GEZONDHEIDSZORG ORGANISATIE

